

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullazadə Ruslan Eyvaz oğlunun

“Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin metodoloji əsasları”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma

“Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n. dos. T.T.Qurbanova

i.ü.f.d. baş müəllim G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri

i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
FƏSİL I. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ VƏ TURİZM SFERASINDA ONUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
1.1. Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və nəzəri-metodoloji əsasları.....	8
1.2 Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin fəaliyyət xüsusiyyətləri.....	17
1.3 Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələləri.....	20
FƏSİL II. TURİZM SFERASINDA MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BU SAHƏDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ TƏDBİRLƏRİNİN TƏDQIQI	
2.1. Turizm şirkətinin maliyyə resursları - maliyyə nəzarətinin əsas obyekt kimi.....	25
2.2. Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin formaları və onun təşkilati idarəetmə sisteminin tədqiqi.....	32
2.3. Müasir şəraitdə turizm şirkətlərində maliyyə-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi.....	44
FƏSİL III. TURİZM SFERASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. Turizm fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması və bu sferada maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi yolları.....	51
3.2. Turizm sferasında maliyyə nəzarəti tədbirləri üzrə müasir qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	66
NƏTİCƏ.....	72
ƏDƏBİYYAT.....	74
Резюме	
Summary	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İctimai həyatın və iqtisadiyyatın mühüm sahələri olan turizm və mehmanxana biznesi bir vəhdət şəklində yaranıb inkişaf etmiş və fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Turizm və mehmanxana xidmətinin qarşılıqlı fəaliyyəti bu sahələrin təşkilat formalarının inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır.

Xidmət sektoru mövcud beynəlxalq ticarət imkanlarına görə ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirə malikdir. Bu baxımdan da istənilən ölkə daxilində bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə beynəlxalq ticarətin həyata keçirilə bilməsinin qarşısında duran məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

Hazırda dünyanın müxtəlif hissələrində yaradılmış turizm bölgələri öz növbəsində mehmanxanaların saylarındakı ciddi artıma səbəb olmuş və mehmanxana təsərrüfatında ciddi bir rəqabət mühitinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu bazarda nəaliyyət qazanmaq istəyən mehmanxanaların işi daha da çətinləşmişdir.

Hazırda Azərbaycan mehmanxana biznesində yeni, yüksək dərəcəli mehmanxanaların sayı getdikcə artır. Bu mehmanxanaların əksəriyyətinin həmtəsisçisi xarici şirkətlərdir. Bu şirkətlər qonaqlara xidmətlərin standart texnologiyasını təqdim edirlər. Onlar digər mehmanxanaların rəqibinə çevrilirlər. Nüfuzlu qonaqlar adi mehmanxanalardan fərqli olaraq yeni, Avropa standartlarına uyğun xidmət göstərən otellərə üstünlük verirlər. Yalnız qonaqlara daha yüksək və keyfiyyətli xidmət göstərən otellər rəqabətə davam gətirə bilirlər. Mehmanxanaların rəqabətə davam gətirmələri üçün isə keyfiyyət, komfort, müasir standartlara cavab verən xidmətlə yanaşı qüsursuz və effektiv şəkildə təşkil olunmuş mühasibatlıq sisteminə malik olması zəruridir.

Ümumiyyətlə, mehmanxana fəaliyyəti göstərən müəssisələrdə bütün fəaliyyətin təsirli şəkildə aparılması nizamlı şəkildə işləyən mühasibatlıq sistemi ilə birbaşa əlaqədardır. Eyni zamanda bu sistem mehmanxana idarəçilərinin bütün ehtiyaclarını qarşılıyacaq və təyin olunan məqsədlərə xidmət edə biləcək bir xüsusiyyətə malik olmalıdır. Üstəlik nəzərə alsaq ki, digər müəssisələrdən fərqli olaraq mehmanxanalarda sürətli xidmət, bir çox gəlir mərkəzlərinin mövcudluğu,

maddi əməliyyatların çoxluğu və dəyəri yüksək olan xidmətin həyata keçirilməsi və s. nəticəsində xəta və fırıldaqçılığa rast gəlmək halları daha çoxdur. Məhz buna səbəbdəndir ki, Respublikamızda da bu kimi halların qarşısının alınması üçün mehmanxana rəhbərliyi bu kimi hallara qarşı tədbirlər görməlidir. Ən yaxşı tədbir isə əlbəttə ki, mənim fikrimcə qeyd olunan problemlərə qarşı hər bir ehtiyaca cavab verən mühasibatlıq sistemi və daxili nəzarət sisteminin təşkilidir. Deməli, dissertasiya işi müasir dövrümüzdə araşdırılması və işlənməsi faydalı ola biləcək aktual bir mövzudur.

Respublikamızda yoxlama məsələsini gündəmdə saxlayan faktorlardan birini də son dövrlər ölkəmizdə iri miqyaslı transmilli projektlərin təşkil edilməsi, daxili investisiyalar nəticəsində xeyli miqdarda regional və sektor proqramlarının və projektlərinin gerçəkləşdirilməsi, iqtisadi, enerji, ərzaqların qorunması və nəticə olaraq dövlət xərclərinin öncəki illərə nəzərən bir neçə dəfə artması əhatə edir. Bütün bunlar isə külli miqdarda vəsaitin səmərəli idarələnməsindən əlavə, sürətli və sədaqətli dövlət maliyyə yoxlanışı sisteminin səmərəli təşkilini və tərəqqi etdirilməsini şərtləndirir. Dövlət başçısı da büdcə vəsaitlərindən yararlanmanın etimad ediləcək və keyfiyyətli yoxlama vasitəsinin formalaşdırılmasının vacibliyi bir neçə dəfə vurğulamışdır. Qeyd etdiklərimizin hamısı birbaşa adekvat dövlət maliyyə yoxlanışının bərpa olunmasını istəyir ki, nəticədə ali maliyyə yoxlanışı orqanı olaraq Palatasının üzərinə kəskin şəkildə öhdəliklər qoyur və vəzifələr tələb edir.

Buna görə də Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar prosesi ilə əlaqədar, elmimizin qarşısında maliyyə nəzarətinin yeni müasir səviyyəli bazar iqtisadiyyatı sistemində istiqamətlənmiş konsepsiyaların işlənilib hazırlanması vəzifəsi dayanır.

Yuxarıda deyilənlərin məcmusu bu tədqiqatın mövzusunun xüsusi aktuallığını əsaslandırdım.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Turizm dünya ölkələrinin müasir bazar tipli inkişaf strategiyasında aktual sahə olsa da, Azərbaycanda bu sahənin və onun ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsinə sistemli və kompleks tədqiqat işləri həsr

edilməmişdir. Daha çox coğrafi-resurs aspektləri öyrənilməklə turizmin əlverişli sfera olması nəticələri mövcuddur. Ancaq iqtisadi, sosial səmərəlilik, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyası baxımından dissertasiya işi ilk işlərdən biridir.

Azərbaycanda turizm sferası və bu sferata maliyyə nəzarəti ilə bağlı problemin müxtəlif aspektləri aşağıdakı iqtisadçı alimlərin əsərlərində əks etdirilmişdir. Ə.Ə.Ələkbərov, D.A.Bağirov, M.X.Həsənli, A.M.Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, O.Q.Əlirzayev, Y.Zeynallı, B.Ə.Bilalov, S.H.Rəhimov, H.B.Soltanova, V.S.Dərgahov və s.

Problemin aktuallığı və kifayət qədər tədqiq edilməməsi dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədini Azərbaycanda turizm sferasında maliyyə nəzarəti və onun həyata keçirilməsi üsul və metodları araşdırmaq, bu sahədə təklif və tövsiyələrin işlənməsi təşkil edir. Bu məqsədə müvəffəq olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri səciyələndirə bilərik:

- Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və turizm sferasında maliyyə nəzarətinin fəaliyyət xüsusiyyətləri öyrənilməsi;
- Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılması;
- Turizm şirkətinin maliyyə resurslarının maliyyə nəzarətinin əsas obyektini kimi tədqiq edilməsi;
- Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin formaları və onun təşkilati idarəetmə sisteminin təhlil edilməsi;
- Müasir şəraitdə turizm şirkətlərində maliyyə-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi;
- Turizm fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması və bu sferada maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Turizm sferasında maliyyə nəzarəti tədbirləri üzrə müasir qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tövsiyələr hazırlamaq;

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini turizm sektoruna dair maliyyə

nəzarəti mexanizmi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini turizmin inkişafında maliyyə aspektləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını turizmlə bağlı yerli və xarici alimlərin əsərlərinin nəzəri müddəaları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin qərarları, Milli Məclisin və Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli və sistem təhlil, statistik təhlil, müşahidə və sorğu metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, bülletenləri, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin məlumatları və internet materialları təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin fəaliyyət xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir;
- Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin formaları və onun təşkilati idarəetmə sisteminin təhlil edilmiş və müasir şəraitdə turizm şirkətlərində maliyyə-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin rolu qiymətləndirilmişdir;
- Turizm fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması və bu sferada maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilmişdir;
- Turizm sferasında maliyyə nəzarəti tədbirləri üzrə müasir qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır;

Tədqiqatın nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri nəticələri turizm sferasında maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması prosesində, bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın təcrübəvi əhəmiyyəti, onun nəticələrinin turizm sferasının respublikamızda inkişafı və bu sferaya nəzarət olunması istiqamətində istifadə edilməsi ilə bağlıdır. İşin əsas müddəaları turizm siyasətinin formalaşmasında, onun qanunvericilik bazasının yaradılmasında, turizmin regionlarda yerləşməsi və iqtisadi

əsaslarının, büdcə, yerli gəlirlərin və əhalinin turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsində istifadə oluna bilər. Bu nəticələr turizm sahəsinin problemlərini və onların həlli yollarını axtarmaq üçün müvafiq regionlar və sahə idarəetmə orqanları üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəticələrinin çap edilməsi və aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları dərc olunmuş 1 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ VƏ TURİZM SFERASINDA ONUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1 Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və nəzəri-metodoloji əsasları

Azərbaycanda müasir dövlət idarəetmə quruluşlarının əmələ gəlməsi ilə bağlı olaraq monitorinqin bütövlükdə təkrarən qurulması və möhkəmləndirilməsi əsasında tədbirlərin tərtib edilməsi əsas işlərdən biri sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətini rolu durmadan artır.

Maliyyə monitorinqi fərqli şəkil və metodlardan istifadə etməklə təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin (dövlət, müəssisə, idarə və təşkilat) maliyyənin gördüyü işlərin və onunla əlaqədar məsələlərin yoxlanması üzrə həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur, O. biitün səviyyələrdə qanunverici, icraedici hakimiyyət orqanları və xüsusi yaradılmış qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliklərinə əməl edilməsinə nəzarəti və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və istehsal xərclərinin öz təyinatına istifadə olunmasına nəzarəti qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Nəzarətin digər formalarından (ekoloji, sanitari, inzibati və s.) fərqli olaraq maliyyə nəzarəti dəyər kateqoriyasının istifadəsi ilə bağlıdır. Nəzarətin predmeti kimi mənfəət gəlirlər, rentabellik, maya dəyəri, tədavül xərcləri, əlavə dəyər vergisi, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. maliyyə (dəyər) göstəriciləri çıxış edir. Bu göstəricilər sintetik xarakter daşıyır. Ona görə də onların yerinə yetirilməsinə, dinamikasına, meylinə nəzarət müəssisənin istehsal təsərrüfat və kommertiya fəaliyyətinin bütün tərəflərini və habelə iri kommertiya strukturunda maliyyə menecerləri kapitalın investisiyalandırılmasının bütün prosesinə nəzarət edir. Postaudit adlanan bu proses özündə istehsal investisiya fəaliyyətinin hər bir mərhələsində faktiki maliyyə nəticələrinin, biznes planının maliyyə bölməsində proqnozlaşdırılmalar ilə müqayisəni, onların çatışmamazlıqlarının təhlil və aradan

qaldırılmasını, istehsal xərclərinin aşağı salınması yollarının axtarılması və maliyyə proqnozlaşdırılması metodlarının yaxşılaşdırılmasını əhatə edir [21, s.186].

Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərin əvvəllərində baş verən iqtisadi və sosial dəyişikliklər nəzarət orqanları sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, mövcud xalq nəzarəti orqanları ləğv edilmiş, başqa prezidenti olmaqla yeni siyasi hakimiyyətin yaranması ilə prezident nəzarəti formalaşmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda rolunun dəyişməsi ilə əlaqədar maliyyə nəzarətinin məzmunu və metodları da xeyli dəqiqləşdirməyə məruz qalmış, xüsusən dövlət maliyyə nəzarətinin təsir dairəsi xeyli daralmışdır. Maliyyə nəzarəti getdikcə ÜDM hərəkətinin dəyər proporsiyasına, pul miqdarına, dövlətin fərmanına aid olan valyuta fondlarının yaradılması və istifadəsinə nəzarəti də daxil etməklə makroiqtisadi proseslər sferasında təmərküzləşir.

Bununla yanaşı auditor və sigorta şirkətləri, kredit verən sahələri və s. hesabına edilən qeyri-dövlət maliyyə monitorinqinin fəaliyyət sahəsi genişlənir və onun məzmunu dəyişir. Bundan başqa sonradan nəzarətdən qabaqcadan nəzarətədoğru keçid güclənir.

Azərbaycanda demokratiyanın və parlamentizmin inkişafı, Milli Məclis deputatlarının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi, icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə fəaliyyətinə daha səmərəli nəzarət edilməsinə, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının layihələrinin təsdiqi zamanı vəsaitlərin məqsədyönlülüyünün və iqtisadi səmərəliliyinin dərin təhlilinə şərait varadır. Buna həm də hakimiyyət orqanlarında xüsusi nəzarətəddici orqanların yaradılması da kömək etmiş olur. Ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində xüsusi məsləhətçi firmalarını və investisiya banklarını cəlb etməklə investisiya layihələrinin maliyyə müayinəsində diqqət güclənir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ölkədə mühasibat və büdcə uçotunun, vergilərin təşkili səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Hesabat sənədləri maliyyə nəzarətinin başlıca obyektinə hesab edilir.

Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı və onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə

maliyyə nəzarətinin keyfiyyətcə yeni səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılmasından asılıdır.

Maliyyə nəzarəti nəzarət sistemində əsas yer tutduğundan onun ölkənin maliyyə siyasətini uğurlu şəkildə həyata keçirmək, maliyyə tədarüklərindən ümumi təsərrüfatın bütün sektorlarında səmərəli faydalanılmasını bərpa etmək prosedurunda strateji təsiri böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı mühitində maliyyə monitorinqinin vəzifəsi xeyli artmışdır.

Maliyyə haqqında biliklərin sistemləşdirilməsinə İtaliya alimləri xeyli töhfələr vermişlər. Məşhur rus alimi A.İ.Bukovetskinin fikrincə, məhz yuxarı İtaliyanın şəhərlərində XV əsrdə maliyyə elminin yaranması baş vermişdir. Belə ki, o dövrdə maliyyə sahəsində biliklərin sistemləşdirilməsi məsələləri ilə D.Kar; (1421- 1487), N.Makiavelli (1480-1540), C.Botero (1540-1617) kimi görkəmli alimlər və digərləri məşğul olmuşlar.

Bu ilkin kapital yığıcı dövrünü açan erkən merkantilizm illəri idi. Bu sərəncamın əsas ideyası dövlətin təsərrüfat həyatına fəal müdaxiləsində ifadə olunurdu [25, s.96].

XIV-XV əsrlərdə dövlətçilik ideyalarının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqəli monarxiyaların və ölkələrin ümumdövlət xərclərinə tələbatları kəskin artımı başladı, dövlət xəzinəsinin artırılmasının yeni metodlarının inkişafına və sistemləşdirilməsinə zərurət yarandı. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə Almaniyada dövlət əlində 430 reqali cəmləşmişdi. İslahatlar dövründə (XVI əsr) ümumhüquq bərabərliyi problemi qaldırılır ki, bu da öz növbəsində vergiqoyma prinsipləri işində maliyyə monitorinqi və nəzarəti həyata keçirilir, plan (proqnoz) və faktiki maliyyə parametrlərinin fərqi aşkar edilir, kənarlaşmanın səbəbləri təhlil edilir, tətbiq edilən maliyyə mexanizminin ayrı-ayrı elementləri və alətlərində dəyişiklik etmək yolu ilə zəruri düzəlişlər edilir.

Korporativ maliyyə tənzimlənməsinin mühüm elementi kimi vergi tənzimlənməsi çıxış edir. Vergi yükünün yüksək olması zamanı vergiyə qənaət müəssisə tərəfindən digər menecer qərarının reallaşdırılmasına nisbətən böyük

səmərə verə bilər. Koqrorativ vergi mexanizmi və metodu vergilərin, vergi büdcələşdirilməsinin minimumlaşdırılması və optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Təşkilatın vergi yükünün minimumlaşdırılması prosesi özünə bir sıra mərhələli hərəkəti daxil edir.

- 1) vergi güzəşti, vergi yükü nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmamaqla vergixərclərinin bir neçə variantı hazırlanır;
- 2) vergi gəlirləri və xərclərinin müxtəlif variantında vergi yükünün səviyyəsi müqayisə edilir;
- 3) vergi yükünün minimum səviyyəsi və vergi riskinin mümkün təsiri meyarları üzrə vergi xərclərinin ən məqbul variantı seçilir;
- 4) vergilərin minimumlaşdırılmasının seçilməsi variantı üçün şərait yaradılması məqsədilə təkliflər hazırlanır və bilavasitə həyata keçirilir.

Təşkilatın vergilərinin optimallaşdırılması onun minimumlaşdırılması ilə müqayisədə maliyyə və vergi tənzimlənməsinin daha yüksək səviyyəsidir. Sonuncudan fərqli olaraq, vergilərin optimallaşdırılması prosesi müəssisədə vergi büdcələşdirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Burada vergi axınlarının optimallaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif təşkilati-hüquq, təsərrüfat-maliyyə və vergi şəraitinin seçilməsinin elmi metodlarından istifadə edilir.

Vergilərin optimallaşdırılması özünə bir sıra mərhələləri daxil edir:

- 1) müəssisənin iqtisadi və sosial durumu göstəricilərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi;
- 2) təşkilatın inkişafının məqsədli göstəricilərinin hesablanması və onun idarəetmə infrastrukturunun qiymətləndirilməsi;
- 3) vergi seçimi şəraitinin müəyyən edilməsi;
- 4) vergi və onunla bağlı qərarlar siyahısının və qruplaşdırılmasının tərtib edilməsi;
- 5) tipik və fərdi maliyyə, eləcə də vergi qərarlarının təsdiq edilməsi;
- 6) vergi büdcəsinin yerinə yetirilməsi;
- 7) qəbul edilmiş qərarlara təsirin çoxvariantlı kompleks yanaşmanın həyata

keçirilməsi.

DMN anlayışının şərhində alimlər arasında yekdillik yoxdur. Ona müxtəlif nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Aşağıda göstərilən təriflər DMN-in əsas mahiyyətini ilə qarşılıqlı əlaqəsindəki fərqlilikləri göstərir. Məsələn, İ.A. Belobjetski bu cür qayda ilə ifadə edir: “Maliyyə gözetimi altında nəzarət vəzifələri tapşırılmış dövlət idarələrinin və ictimai idarələrin şirkət, birlik, idarə, işçi sahə və maddi istehsal və istehsalla məşğul olmayan sektorları bölmələrinin maliyyə-təsərrüfat gördüyü işlərə, görülən işlərin iqtisadi əlverişliliyini obyektiv dəyərləndirmək, təsərrüfat və maliyyə proseslərinin qanuniliyini, etibarlılığını və məqsədə uyğunluğunu, əmlakın mühafizəsini müəyyən etmək, istehsalın əlverişliliyini artırmağın və dövlət büdcəsi mənfəətlərinin çoxaldılmasının təsərrüfatdaxili tədarüklərini aşkara etmək üçün nəzarət sistemi olaraq anlaşılmalıdır”;

-U.Y.Danilevskidə maliyyə monitorinqini qayda kimi belə qeyd olunmuşdur: “İqtisadiyyat sahəsinin, istehsalın təmin edilməsinin kompleks vasitəsinin əsas vəzifələrindən biri və əsas tərkib hissəsi olmaq şərtilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal amillərini təşkil edir. Nəzarət sahəsinə emal, bölgü, valyuta, məhsul qiymətlilərinin pul ifadəsində sirkulyasiyası və tələbatı aid edilir”.

U.Y.Danilevski həmçinin göstərir ki, DMN dövlətin apardığı maliyyə siyasətinin bərpa edilməsi üçün, modern mühitə və iqtisadiyyat sahəsinin və ölkənin tərəqqisinin perspektivinə müvafiq olan təşkilati, inzibati, səlahiyyət-qoruma və başqa tədbirlərin təşkili hesabına yerinə yetirilir [26].

Bundan əlavə, U.Y.Danilevski nəzarətin mahiyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşır: onun fikrincə, monitorinq, ilk öncə, idarəçilik fəaliyyətinin xüsusi növü və əsas hissəsi, ikincisi, idarəçilik təkliflərinin təsdiq edilməsi mərhələsində idarəetmənin tələbatının məlumatların bazası, üçüncüsü, təsərrüfat subyektinin gördüyü işin hüquqa müvafiqliyinin qəbul edilməsi üçün onun göz önündəki durumuna baxılması sistemi, dördüncüsü, idarəçilik təkliflərinin tətbiqi haqqında mühüm məlumatın qazanılmasına təkan verən mexanizm olmaq etibarilə, zidd əlaqə vasitəsi kimi müəyyən olunur [5];

Rus mütəxəssisi E.Y.Qraçeva isə maliyyə monitorinqini maliyyə idarəsi üsulunun bütün həlqələrində maliyyə sərvətlərinin əmələ gəlməsi, paylaşdırılması və istifadəsi əsasında dövlət monitorinqinin bir növü olaraq ifadə edir. Maliyyə monitorinqinin mahiyyətinə eyni cür yanaşmanı başqa bir mütəxəssis A.L.Apel “Maliyyə hüququnun əsasları” kitabında paylaşır. Onun dediyinə görə, maliyyə monitorinqi dövlətin təsirli sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün dövlətin pul təsisatlarının təşəkkül etməsi, paylaşdırılması və istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyi üzərində nəzarətdir.

Maliyyə monitorinqinin obyektinin təyin edilməsi mübahisəli mövzulardan biridir. İqtisadi-elmi kitablarda fərqli müəlliflər maliyyə monitorinqinin obyektini fərqli formada təyin edirlər.

Misal üçün, S.P.Opyonişev və V.A.Jukov vurğulayırlar ki, maliyyə nəzarətinin məqsədi və mövqeyi barəsində söz açarkən onun tətbiq edilməsində şirkət, idarə, bank, bəzi birliklər və s. başqa sözlə sahibkarlıq edən subyektlərin vəzifələrinin tədqiq edilməsinə tələbat olur. Son olaraq bu həddə olan maliyyə monitorinqi maliyyə-təsərrüfat monitorinqini də yerinə yetirir, bir sözlə o, ancaq sırf maliyyə deyil, həm də bir sıra durumlarda vergi hesablanması, dəqiqliyini, istehsalatın əlverişliliyini və gəlir cədvəli təminatlarının istifadə əlverişliliyini təyin etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətini də təşkil edir. Sözügedən məsələ ilə əlaqədar maliyyə nəzarətinin obyektini təsərrüfat gedişi birliyi, maddi istehsal və istehsal olmayan sektorlarının pul əlaqələri olur.

S.V.Stepaşin “Dövlət maliyyə monitorinqi” kitabında maliyyə nəzarətinin obyektini olaraq milli mənfəətin istehsalı, paylaşdırılması və onun məqsəduyğun tətbiqinə aid, bir yandan dövlət, digər yandan hüquqi və fiziki şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsini təyin edir. Demək, maliyyə nəzarətinin obyektini yerinə yetirilməsi pulla dəyərləndirilən gözetim altında olan subyektiv işgörmədir. Belə ki, pulla qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olan fəaliyyət maliyyə nəzarəti obyektini hesab edilməsi qeyri-mümkündür.

Maliyyə monitorinqinin predmeti də iqtisadçıların əsas fikir mübadiləsi

məhsuludur. Y.A.Danilevski və T.M.Mezenseva maliyyə monitorinqinin predmetini gözlənilən obyektlərin iqtisadi əlaqələri olaraq təyin edirlər.

R.Q.Somoyev “Maliyyə, pul tədavülü və kredit” əsərində maliyyə monitorinqinin birbaşa predmetinə gəlir cədvəli prosesinin bütün dövrlərindəki gəlir cədvəli meyarlarını, təsərrüfat subyektlərinin gördüyü işlərin maliyyə meyarlarını (gəlirlər, maya qiyməti, rentabellik, əsas və dövriyyə təsisatları və s.), gəlir cədvəli və gəlir cədvəlindən kənar təsisatlara vergi ödənişlərini, pul-kredit əlaqələrini göstərən meyarları, həmçinin dəyər şəklindəki bütün meyarları aid edir.

P.Samuelsonun qeyd etdiyi ictimai rahatlıq nəzəriyyəsində ölkəyə və onun nizamlama vəzifəsinə özəl olaraq yer ayrılırdı. P.Samuelsonun fikrincə bəzən bazarın fəaliyyət göstərməsində «uzaqlaşmalar» müşahidə olunur, başqa sözlə bazar qanunları işləmir, bazar vasitələri isə önəmli olan nəticəni vermir [8]. Bu «kənarlaşmalar» ölkənin gəlir cədvəli maliyyələşdirilməsi vasitələri nəticəsində ləğv edilir. Belə bir zamanda ictimai məhsulların iki özəlliyi özünü daha qabarıq göstərir: rəqabətsizlik və istisnasızlıq. Rəqabətsizlik ictimai məhsulların cəmiyyətin bir üzvü hesabına istehlak edilməsi, eyni zamanda cəmiyyətin digər bir üzvü üçün bu istehlakın azaldılması deməkdir. İstisnasızlıq isə nemətlərin cəmiyyətin hər bir üzvü hesabına istehlak edilməsi, bu məhsulun cəmiyyətin başqa üzvü hesabına istehlak edilməsi potensialının istisna edilməməsi kimi başa düşülür.

19-cu əsrin sonunda həm mikro və həm də makroiqtisadi proseslərdə turizmin aktiv vəzifəsi strateji dərəcədə nəzərə çarpmağa başladı. Makroiqtisadi nizamlama mexanizmlərinin yardımı ilə şirkətlərin fəaliyyətinə effekti olan turizmin büdcə sisteminin formalaşmasını təmin etdi. Turizmin bazar əlaqələrinin agentinə çevrildi. Bu vaxt neoklassik iqtisadi bəyannamə dövlət gəlir cədvəlini makroiqtisadiyyatın maraqlan mövqeyindən nəzərdən keçirirdi. Büdcənin əsasını onun gəlir hissəsi, yəni ÜDM-in yenidən bölüşdürüləcək hissəsini müəyyən edən vergilər təşkil edirdi. Təbii inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, sosial və mənzil-kommunal sahəsində turizm xidmətlərinə xüsusi fikir verilirdi, dövlət büdcəsi ev təsərrüfatının büdcəsi kimi nozordən keçirilirdi, yəni dövlət büdcəsinin

formalaşma prinsipləri mikro səviyyədə ailə büdcəsinin formalaşma prinsipləri ilə təxminən üst-üstə düşürdü [8]. Belə bir şəraitdə büdcə balanslaşdırılmış hesab edilirdi və büdcə eldə edilən turizm gəlirlərindən kənara çıxmayaraq nisbi sabitliyə malik olmaqla makroiqtisadi mühitə müsbət təsir göstərirdi. Sənaye cəmiyyəti dövründə də istehsal tsikli daxilində kəskin dəyişikliklər baş verirdi ki, bu da öz ifadəsini turizm maliyyəsi məsələlərinin həllində büdcə təminatına ictimai marağın artmasında tapır və turizm maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilmiş ümumi turizm fondunda cəmləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın turizm sektorunun tədricən genişlənməsinə və onun keyfiyyətə yaxşılaşmasına xidmət edirdi.

Daha sonra XX əsrin birinci yansında makroiqtisadiyyata doğru meyllər getdikcə güclənməyə başladı. Bu vaxtdan etibarən büdcə xərclərinin təmin edilməsi problemləri ön sıraya çıxdı və maliyyələşmə nəinki qazanılan gəlirlər həddində, həm də cəlb edilmiş digər vəsaitlər hesabına aparılırdı, bu isə büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olurdu. Büdcə maliyyələşməsinin genişləndirilməsinə iqtisadiyyatda ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması, iqtisadi artım, o cümlədən əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi amili kimi baxılırdı.

İngilis-sakson iqtisadi məktəbin nümayəndəsi olan A.S.Piqunun nəzəriyyəsi ictimai rifah nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə büdcə məcmu rifahın artırılması məqsədi ilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirilirdi [18, s.139]. Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin əsasım turizm xərclərinin, vergilərin və dövriyyədəki pul kütləsinin azaldılması, strateji planlaşmanın apancı rolundan imtina edilməsi təşkil edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə təklif tələbi qabaqlamalılıdır. Təklifin stimullaşdırılması üçün isə vergilər azaldılmalıdır. Vergi yükünün artması yığıma, investisiyalara, əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərirdi və əksinə, vergilərin yüksəldilməsi investisiyaların, əsasən vergiqoymadan kənar sahələrə yönəldilməsinə səbəb olurdu. Vergilər yığıcı azaldır, bu isə investisiya fəallığına mənfi təsir göstərirdi.

Turizm xərclərinin azaldılması isə sosial xərclərə qənaət edilməsindən başlamaq təklif olunurdu, çünki təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin həyata

keçirilməsinin başlanması sənaye kompleksinə iri turizm investisiyalarının ayrılması ilə eyni vaxta düşürdü. Xərclərin azaldılması iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb olduğundan bu cür neqativ halın qarşısını almaq üçün vergilər azaldılmalıdır, çünki bu istehsalın genişləndirilməsini stimullaşdırır. Bununla yanaşı təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin elementlərindən biri dövriyyədəki pul kütləsinin azaldılmasıdır [11, 115]. Bu isə faiz dərəcələrinin artması, daxili balanslılığı qoruyub saxlamaq və maliyyə siyasəti vasitələrinin müxtəlifliyini təmin etmək məqsədi ilə edilirdi.

Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin Böyük Britaniyada həyata keçirilməsi də belə nəticələrə səbəb oldu. M.Tetçer hökuməti büdcə kəsirini yüksəltdi və yalnız turizm mülkiyyətinin iri miqyaslı özəlləşdirilməsi hesabına turizm gəlirlərinin artırılması mümkün oldu. Burada əslində xərclərin müəyyən səviyyəsini mümkün edə bilən siyasi sistemdən söhbət gedirdi. Əgər o dövrdə güclü fəhlə hərəkatı dövlət qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərirdisə, o zaman hökumət dövlət xərclərinin daha yüksək səviyyəsini təmin edirdi.

Digər amillərdən biri yüksək büdcə kəsirinin yaranmasıdır, bu yolla dövlət vergi yükünün artırmadan öz problemlərini həll etməyə çalışır, lakin büdcə kəsiri ya inflyasiya təhlükəsi yaradır, ya da iqtisadi resursların dövlət sektordan özəl - turizm sektoruna axmasına xidmət edir. Hər iki hal iqtisadiyyat üçün təhlükəli hesab edilə bilər.

Bütün hallarda dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi siyasət balansının başlanğıc durumunu təyin edir. O, cəmiyyətin tərəqqi istiqamətləri və onların qazanılması yolları arasındakı nisbəti xarakterizə edir. Bu balansın konkret növlərindən olan yığıcı və istehlak, iqtisadi əlverişlilik və sosial ədalət, iqtisadi tərəqqinin fərqli nümunələri arasında olan nisbətlərdir. Bir yandan gəlir cədvəlinin xüsusi özəlliyi onun birbaşa vətəndaşların maraq dairəsində olması, digər əsas strateji xüsusiyyəti isə onun ictimai məmulatın paylaşdırılması və istehlak sahəsini təşkil etməsidir.

Bilirik ki, paylaşımın tipi istehsalın tipi ilə təyin olunur, lakin nisbi muxtariyyətə sahib olan paylaşım rəqabətləri istehsalı ya ləngidə, ya da ona təkan verə bilər. Digər yandan isə gəlir cədvəlinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun

iqtisadi və maddi resursun çoxaldılmasına yönəldilməsidir. Nəticədə bu bölgü sektorunda seçim azadlığın genişləndirir və turizmə dair iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yarada bilər.

1.2 Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin fəaliyyət xüsusiyyətləri

Maliyyə nəzarətinin təşkilinin əsas özəlliyi onun idarəetmə komponentlərinin hamısı ilə münasibət saxlamaqla idarəetmənin kompleks proseslərində davamlı iştirak etməsidir. Maliyyə nəzarəti özü özlüyündə dövlətin ayrı-ayrı sektorlarda gördüyü işləri tam, ardıcıl, sənədlə və münasibətdə özünü biruzə etməklə onun üzərində sistemli nəzarəti əhatə edir.

Maliyyə nəzarətinin tərəqqi dövrünü gözdən keçirdikdə, onun daha qədim köklərə və geniş tərəqqi yoluna sahib olduğunu görmək mümkündür. Vurgulamaq lazımdır ki, onun varlığı hər şeydən öncə əmlaka əsaslanan qarşılıqlı əlaqə ilə bağlıdır.

Eyni zamanda xüsusi qeyd etmək istərdik ki, müasir şəraitdə dövlət maliyyə gözətçiləri ən çox günahkarların müəyyən edilməsinə və cəzalandırılmasına deyil, onların ortaya çıxmasına təkan verməyən mühitin yaradılmasına çalışmalıdırlar; ancaq qabaqlayıcı yoxlama və ona adekvat uyğun mərhələlər məmurların natəmizliyi xüsusiyyətlərinin özünü ləğv etməlidir. Nümunə olaraq, Avropa Birliyi Hesablama Palatasının gördüyü işləri Avropa inteqrasiyasını həyata keçirmək üçün onun fərmanına verilmiş resursların idarə olunmasında və istifadəsində real olaraq fırıldaqçılıq və sui-istifadə durumlarının müəyyən edilməsindən daha çox onların ortaya çıxmasına təkan verən amillərin analizinə istiqamətləndirilmişdir,

Maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının məqsədli və səmərəli xərclənməsi vəziyyətinin yoxlanılması;

- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;

- vergiyə cəlbəmə, valyuta, gömrük və bank fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarət;

- mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabatların həqiqiliyinin yoxlanılması.

Maliyyə nəzarətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;

- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;

- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadə və onun qorunub saxlanması üzərində nəzarət;

- maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;

- dövlət və bələdiyyə büdcədən kənar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;

- vergiyə cəlbəmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və istifadəsinin qanuniliyi üzərində nəzarət;

- banklarda və digər maliyyə-kredit idarələrində büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri ilə davranış üzərində nəzarət.

Maliyyə yoxlanışı dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin aparılmasına, maliyyə dəyişməzliyi məqsədilə mühitin bərpa edilməsinə, uyğun qanunvericiliyə riayət edilməsinə vəsaitin yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin təyinatı əsasında və israfçılıqla istifadə edilməsinə, dövlət mülkünün mühafizəsinə, gəlir cədvəli və maliyyə nizamının pozulması durumlarının müəyyən edilməsinə, dövlət təminatının qanunsuz istifadə edilməsinin, həmçinin dövlət mülkünün öyrənilməsi durumlarının müəyyən edilərək təmin edilməsinə xidməti həyata keçirir.

Turizm sferasında maliyyə sistemində investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti eyni zamanda kapitalın yenidən bölüşdürülməsi kanallarının, həmçinin investisiya resurslarının hərəkəti üzərində nəzarət sisteminin yaradılmasını təmin etməlidir. Bu siyasət özündə aşağıdakı tədbirlər sistemini birləşdirir:

- rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsalı ilə məşğul olacaq sahələrin investisiyalaşdırılması;

- turizm sferasında investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsi;
- turizm sferasında kapital qoyuluşu üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması.

Adətən, investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinin obyektləri kimi daxili və xarici kapital çıxış edir. Bu sahədə müsbət nəticələrin əldə edilməsi və makro səviyyədə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün uyğun infrastruktur təminatının yaradılması məqsədamüvafiqdir. Kapitalın investisiya fəaliyyətinə cəlb edilməsi üçün investisiya institutları sistemi - özündə bazar özünütənzimləməsini və dövlət tənzimləməsini birləşdirən idxal-ixrac bankları formalaşdırılmalıdır. Bu bankların formalaşdırılması konsepsiyası onun tərəfindən strateji əhəmiyyətli mühüm turizm obyektlərin uzunmüddətli investisiyalaşdırılması üzrə ixtisaslaşmasına, bu obyektlərin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının digər iri beynəlxalq bankların maliyyə resursları hesabına kreditləşdirilməsinə əsaslanmalıdır.

Turizm sferasında investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti həmçinin investorların hüquqlarının müdafiəsini və lazım olan informasiyaların şəffaflığını təmin edən struktur islahatları ilə müşayiət olunmalıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, belə islahatların həyata keçirilməsi investorların risklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda xarici kapitalın İinvestisiyaya cəlb edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsində isə ilk növbədə ayrı-ayrı sahələrin, fərdi kapitalın, dövlət orqanlarının fəaliyyətləri və iqtisadi proseslərin nəticələri geniş ictimaiyyətə açıqlanmalıdır [7, 149].

Bazar münasibətlərinin inkişafı turizm maliyyəsinin yeni funksiyalarının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq onun metodologiyasına və təşkilinə istiqamətlənən yeni sosial-iqtisadi şəraitlərin yaranması ilə nəticələndi.

1.3 Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələləri

Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin normativ təminatı özünə aşağıdakıları daxil edir:

- normativ hüquqi aktlar, qanunlar, ümumi və xüsusi səlahiyyətli orqanların qanunların icrası məqsədi ilə qəbul etdikləri qanunaltı aktlar;
- standartlar-səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş normativ texniki sənədləri ifadə edir;
- peşəkar etikalar məəcəlləsi;
- metodiki sənədlər-maliyyə nəzarətinin təşkilinin konkret məsələlərini əks etdirir, nəzarətin bu və ya digər üsullarının praktiki olaraq həyata keçirilməsi qaydalarını izah edir.

Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi təssərrüfat subyektlərinin, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Müəyyən edilmiş hüquq normalarının pozulduğu hallarda aşağıdakı növ məsuliyyətlər əmələ gəlir: inzibati, mülki- hüquqi, cinayət, intizam. Bundan əlavə, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri dövlət və bələdiyyə qulluğu haqqında qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət daşıyır.

Nəzarət prosesində iştirak edən subyektlərin öz hüquq və öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi müəyyən məcburi tədbirlər görməyə səbəb olur. Onlardan əsasları: xəbərdarlıq, cərimə qoymaq, cərmə pulu hesablamaq, fəaliyyətin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, bu və ya digər əməliyyatın aparılmasına qayda qoymaq, maddi və pul vəsaitlərinin götürülməsi, kompensasiya, müsadirə və s.

Məcburi tədbirlərin tətbiqi pul formasında ifadədə maliyyə sanksiyası adlanır ki, bu da dövlət və digər orqanlar tərəfindən tətbiq edilən maliyyə tədbirləri

deməkdir. Maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsinin əsas məqsədi maliyyə münasibətlərinin bütün iştirakçıları tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normalarının pozuntusunun ixtisar və xəbərdarlıq edilməsindən ibarətdir.

Məcburi təsir tədbirləri və ya sanksiya dövlət hakimiyyət orqanları və onların səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən əsas olduğu hallarda tətbiq edilir. Məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün əsas, məsələn, büdcə haqqında qanunun (qərarın) yerinə yetirilməməsi, büdcə vəsaitlərinin onların alıcılarına vaxtında və ya tam köçürülməməsi, büdcə (maliyyə) və vergi hesabatlarının təqdim edilməməsi, vergiləri ödəməkdən yayınmaq və s. ola bilər. Bu pozuntular müvafiq sənədlərdə öz əksini tapır (məsələn təftiş və yoxlama aktlarında). [14, s.189]

Beynəlxalq səviyyədə turizm sferasında maliyyə nəzarətinin iki modeli - ingilis və fransız modeli tətbiq edilir.

İngilis modelində nəzarət edən maliyyə orqanlarının aşağıdakı hüquqları vardır:

- * maliyyə nəzarətinin müxtəlif növlərini həyata keçirmək;
- * aşkar edilmiş pozuntular haqqında hesabat hazırlamaq.

Fransa modelində nəzarət edən maliyyə orqanlarının maliyyə qanunvericiliyini pozana qarşı sanksiya qəbul etməyə aşağıdakı hüquqları vardır:

- müxtəlif növ maliyyə nəzarətini həyata keçirmək;
- aşkar edilmiş pozuntular haqqında hesabat tərtib etmək;
- qanunvericiliyi və maliyyə intizamını pozan şəxslərə qarşı bəzi məhkəmə sanksiyaları tətbiq etmək.

Turizm sektorunda DMN-in normativ qanunvericilik bazası onun sistemli olmasının ən mühüm şərtlərindən biri olub, DMN-in legitimliyini və tamlığını, onun elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələri təmin edir.

Hazırda respublikamızda DMN-in bəzi məsələlərinə mövcud və yaxud başqa səviyyədə əlaqəsi olan ayrı-ayrı göstərici hüquqi protokollar gündəmədədir. Nəzərdə tutulan qanunlardan bir neçəsini aşağıda qeyd etmək olar:

- “Hesablama Palatası haqqında” 1999-cu il iyul ayının 2-si tarixli, (2001-ci il 7 dekabr tarixli yeniliklər və əlavələrlə),
- “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Nizamnaməsi” 2002-ci il 5 mart tarixli,
- Turizm barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999-cu il 4 iyun, “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı mövzusunda” 1996-cı il 10 iyun tarixli (1997-ci il 30 sentyabr, 1998-ci il 29 dekabr, 2001-ci il 12 oktyabr və 2001-ci il 23 noyabr tarixli yeniliklər və əlavələrlə),
- “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank işləri mövzusunda” 14 iyun 1996-cı il tarixli (20 sentyabr və 20 oktyabr 1998-ci il, 23 noyabr 2001-ci il tarixli yeniliklər və əlavələrlə).
- “Büdcə sistemi barəsində” 2002-ci il 2 iyul tarixli, “Valyuta nizamnaməsi mövzusunda” 1994-cü il 21 *oktyabr* tarixli (2001-ci il 27 *noyabr* tarixli yeniliklər və əlavələrlə),
- “Yerli vergilər və ödəmələr barəsində” 2001-ci il 27 dekabr tarixli,
- “Kredit rəbitələri barəsində” 2000-ci il 2 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunları,
- Azərbaycan Respublikasının Mülki, Vergi və Gömrük qanunlar toplusu,
- Azərbaycan Respublikası başçısının 2001-ci il 29 mart tarixində qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasına Vergilər Nazirliyi barəsində Əsasnamə”,
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 6 noyabr tarixində (qərar N 203) qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı mövzusunda Əsasnamə”.

Lakin onların pərakəndəliyi, bəzi hallarda isə bir-birilə uzlaşmaması və zamanın tələblərinə (dəyişkən şəraitə) çevik reaksiya verə bilməməsi DMN-in hüquqi bazasının hələ də təkmil olmaması barəsində rəy bildirməyə imkan verir.

Turizm sahəsində qanuni bazasının formalaşması aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ✓ bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin və DMN-innormativ hüquqi bazasının keyfiyyəti, yəni onun ictimai inkişafın məqsədlərinə,

dövlətin maliyyə bazasını möhkəmlətmək və gücləndirmək məqsədlərinə müvafiq olması (gizli deyildir ki, əsas götürülən hüquqi protokolların heç də hamısı DMN sisteminin inkişafına və təkmilləşdirməsinə kömək etmir və bütövlükdə, bu aktlar cəmiyyətin tələbatına, konstitusiyaya ilə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara lazımi səviyyədə uyğun gəlmir.

✓ Maliyyə nəzarəti orqanları, onların nümayəndələri (özlərinin nəzarət səlahiyyətlərini, o cümlədən nəzarətin həyata keçirilməsi riayət olunması.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentimi “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti haqqında” 9 fevral 2009-cu il tarixli Fərmanına əsasən yaradılmış və aşağıdakı vəzifələri icra edir:

- maliyyə və büdcə sferasında nəzarət və yoxlama üzrə, habelə valyuta nəzarəti orqanı funksiyalarını yerinə yetirir;
- maliyyə sferasında büdcəsinin icrasını təmin edir, büdcələrin icrasının kassa xidmətin görür, dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondları vəsaitinin və dövlət mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin düzgünlüyü və səmərəli istifadəsinin təftiş və yoxlanmasını həyata keçirir;
- maliyyə büdcəsinin vəsaiti ilə baş sərəncamçıların, sərəncamçılar və dövlət büdcə vəsaitini alanların əməliyyat aparmaları üzərində ilkin və cari nəzarət; təmin edir.

Xidmətin əsas səlahiyyətlərinə isə aiddir:

- maliyyə və büdcə sferasında büdcəsinin kassa icrası üzrə əməliyyatların uçotunun aparılması;
- büdcəsi vəsaitinin baş sərəncamçıları, sərəncamçılar və alıcıların şəxsi hesablarının açılması və əməliyyatların aparılması;
- maliyyə və büdcə sferasında büdcə, icmal büdcə göstəricilərinin, büdcə öhdəlikləri həddinin və onun dəyişilməsinin uçotuna nəzarət edilməsi;
- dövlət büdcəsi vəsaitinin proqnozlaşdırılmasının və kassa planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsinin icrası haqqında operativ informasiya və hesabatların tərtibi və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməsi.

II FƏSİL. TURİZM SFERASINDA MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BU SAHƏDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ TƏDBİRLƏRİNİN TƏDQIQI

2.1 Turizm şirkətinin maliyyə resursları - maliyyə nəzarətinin əsas obyektii kimi

Maliyyə obyektiv iqtisadi kateqoriyadır. Onların fəaliyyətinin ayrılmaz bir şərtidir ki, müəssisənin səmərəli əməliyyatları həyata keçirmək üçün zəruri olan pul vəsaitləri ilə pul vəsaitlərinin vaxtında ödənilməsini təmin etməkdir. Maliyyə funksiyaları: turist şirkətinin həyatını təmin etmək üçün pul gəlirlərinin formalaşması; pul gəlirlərinin paylanması (istifadəsi); pul gəlirlərinin formalaşmasına və istifadəsinə nəzarət. Əməliyyat turizm müəssisələrində maliyyə qaynaqlarının əsas mənbəyi tətbiq olunan turistik məhsulların və xidmətlərin dəyəridir. Onlardan bəziləri gəlirlərin bölüşdürülməsindən sonra xüsusi təyinatlı pul vəsaitləri hesabına keçirilir. İstifadəsi rejimində olan bütün maliyyə qaynaqları aşağıda göstərilən növlərdən biridir: öz və ekvivalent resurslar; Borc pulları; qaldırılan vəsait. Öz maliyyə resursları, yaradılması zamanı yaranan və şirkətin bütün dövründə fəaliyyət göstərən turist müəssisəsinin bütün maliyyə resurslarının əsas və əsas hissəsidir. Öz maliyyə resursları daimi istifadədədir. Kredit maliyyə resursları- kredit kapitalının ifadə forması. Kredit sərmayəsi, ödəmə və ödəmə baxımından firmaya borclu olan pul-kapitaldır. Borclu kapital bankların qısamüddətli və uzunmüddətli kreditləri və kreditlər, kreditlər, investisiya vergi krediti, müəssisənin işçilərinin investisiya qoyuluşu, güzəştli kreditlər şəklində verilə bilər. Cəlb edilmiş vəsaitlər mövcud olan ödəniş sistemində (borcalanlara borclar, gələcək dövrlər və s.) Görə turist müəssisəsinin dövriyyəsinə müvəqqəti olan digər müəssisələrin və təşkilatların vəsaiti hesab olunur.

Maliyyələşdirmə ölkənin, regionların, müəssisələrin, sahibkarların, vətəndaşların, eləcə də müxtəlif iqtisadi proqramların və iqtisadi fəaliyyətin bütün iqtisadiyyatının lazımi maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsidir. Bu baxımdan turist

sənayesinin maliyyələşdirilməsi xüsusi rol oynayır.

Turist müəssisəsinin vəzifəsi maliyyə dövrüyyəsini i həyata keçirmək, mənfəət qazanmaq və maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə səmərəli idarəetmə əsasında fondlardan istifadə etməkdir.

Maliyyə münasibətləri pul vəsaitlərinin hərəkəti zamanı yaranmış münasibətlərdir, pulun növbəsində, davamlı olaraq vaxtında axır. Hər bir turist müəssisəsinin istehsal və xidmət prosesi zamanı aşağıdakı maliyyə münasibətləri yaranır:

1. Tur operatoruna qəbul edilmiş tur operatorları üçün hesablamalar əsasında səyahət agenti üçün kuponları və digər ödənişlər.

- icarə və kommunal xidmətlər üçün mənzil-kommunal xidmət orqanları;
- torpaq sahəsi üçün kirayə verərkən bələdiyyə rəhbərliyi;
- işçilərinə əmək haqqı, bonuslar və s.
- digər bank əməliyyatları ilə;
- vergi və digər ödənişlər edərkən büdcə və vergi xidmətləri və s.

Maliyyə əlaqələri nəticəsində müəssisənin maliyyə resursları formalaşır. Maliyyə resurslarının ən vacib mənbələri bunlardır:

- hər növ iqtisadi fəaliyyətdən mənfəət;
- lazımsız əmlakın satışından əldə olunan gəlir;
- turizm müəssisəsinə məxsus səhmlər və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlir (dividendlər);
- təsisçilərin qanunvericilik fonduna verdiyi töhfələr;
- qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər və borclar;
- maliyyə əməliyyatları və digər gəlirlərdən gəlir.

İstifadəyə görə maliyyə qaynaqlarının bütün qaynaqları aşağıdakılardır:

- öz və bərabər fondlar;
- Borc pulları;
- qaldırılan vəsait.

Turizm şirkətlərinin maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənşəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə ayrılırlar. [5, s.86].

Cədvəl 2.1.

Turizm şirkətlərinin resursları və onların mənbələrinin təsnifatı

Maliyyə resursları	Maliyyə ehtiyatlarının mənbəyi
1.1. Amortizasiya (əsas aktivlər, qəyri-maddi aktivlər)	Şatısdan pul mənfəəti
1.2. Balans mənfəət	
1.2.1. Məhsul şatısı, xidmət nəliyyətlərindən əldə edilən mənfəət (xidmət gəliri)	Şatısdan pul gəlirləri
1.2.2. Digər şatısdan əldə edilən mənfəət	Digər şatıslardan pul mənfəəti
1.2.3. Şatısdan kənar nəticələrin saldosu	Şatısdan kənar gəlirlər
1.3. Ehtiyat fondu.	Xalis mənfəət
1.4. Sığorta resursları	Maya dəyəri
1.5. Digər	
2. Borc	
2.1. Bank krediti	Müvafiq investorların resursları
2.2. Digər maliyyə institutlarının kreditləri	
2.3. Büdcə krediti	
2.4. Kommərsiya krediti	
2.5. Daim dövriyyədə olan kreditor borcu	
2.6. Digər	
3. Cəlb edilən	
3.1. Cari investisiya fəaliyyətində pay istirakı	Müvafiq investorların resursları
3.2. Qiymətli kağızların emissiyasından əldə edilən aktivlər	
3.3. Əmək kollektivi üzvləri, hüquqi və fiziki şəxslərin pay və digər üzvlük haqqı	
3.4. Sığorta ödənişləri	
3.5. Kreditor borçları	
3.6. İcarə üzrə (əsas fondlar və digər əmlakın) ödəmələrin daxil olması	
3.7. Digər	
4. Büdcədən ayırmalar və büdcədən kənar fondlardan daxilolmalar.	Büdcə maliyyələşdirilməsi və büdcədən kənar fondların aktivləri.

Azərbaycan Respublikası başçısının 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında mütəxəssisləşmiş turizm sənayesinin tərəqqisinə aid Strateji Yol Xəritəsi”-nə əsasən vurğulamaq istərdim ki, ümumilikdə turizm şirkətlərinin maliyyələşdirmə mexanizmlərinə aşağıdakılar daxildir [1,s. 7].

- dövlət gəlir cədvəli;
- büdcədən kənar təsisatlar;
- Sahibkarlığa Yardım Milli Fondunun təminatı;
- Bələdiyyə büdcələri;
- əmlak forması ilə əlaqəsi olmadan yerli idarə, şirkət və təşkilatların təminatları;
- bilavasitə xarici investisiyalar;
- dövlət bank sisteminin kreditləri və qrantlar;
- beynəlxalq birliklərin və xarici ölkələrin kreditləri, texniki və maliyyə yardımı;
- qanunvericiliklə əngəllənməyən başqa mənbələr.

Maliyyə təminatının təyin edilmiş prioritet məqsədlər üçün ən əlverişli formada istifadəsini bərpa etmək məqsədilə büdcələr son vəziyyətə əsaslanan büdcə tərtibatı əməliyyatı istiqamətində tərtib olunacaqdır. Ehtiyac duyulan maliyyə təminatının geniş hissəsi var olan gəlir cədvəllərinin restrukturizasiyası, xüsusi sahənin və ayrı-ayrı investorların bir yerdə maliyyələşdirmə cəhdləri ilə bərpa ediləcəkdir.

Turizm müəssisələrinin turizm məmumatına olan ehtiyac, turistlərin kontingent kimi sosial- demoqrafik xarakteristikası, dövlətin turizm bazarına stimullaşdırıcı təsiri və bəzi məsələlərlə əlaqədardır. Bu səbələ də turizm tələbi və təklifi mənbələrini, onun coğrafi resurs, maliyyə problemlərini və həmçinin bir təsərrüfat obyektı olaraq idarə edilməsi strukturunu və regional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial potensialı onun sahə və ərazi strukturunu formalaşdırır. Səmərəlilik baxımından turizm, müasir beynəlxalq inkişaf strategiyasında ən mühüm sahə olmaq imkanlarına malikdir. Turizmin başqa sahə və

fəaliyyət növündən fərqi odur ki, bu sahədə ancaq ölkənin xüsusi resursları deyil, həmçinin xarici ölkələrin maliyyə, maddi və insan resurslarını cəlb etməklə multipikativ səmərəlilik əldə etmək imkanları mövcuddur. Ona görə də bütün dünya ölkələri hələ çox-çox əvvəllər onun inkişafında maraqlı olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, artıq dünya iqtisadiyyatında turizm sənayesi neft istehsalı və avtomobil istehsalı sənayesi ilə yanaşı ən yüksək gəlir gətirən sahəyə çevrilməyə başlamışdır.

Turizm bazarının mahiyyətini təkcə turizm məhsulu və onun istifadəçiləri ilə məhdudlaşdırsaq metodoloji baxımdan səhv etmiş olarıq. Ona görə də turizm bazarına əmək bazarı, məşğulluq fəaliyyəti, əmtəə və xidmət bazarı, həmçinin maliyyə resursları, valyuta və sənaye məhsulları bazarının məcmuu kimi baxırıq

Turizm şirkətlərinin digər maliyyə aspekti ondadır ki, turizm məhsulu yaradan hər bir turizm müəssisəsi daim inkişaf edən bazar mühitində yüksək səviyyədə öz fəaliyyətini qurmalıdır. Bu mühitin elementləri kimi bir neçə bazar çıxış edir: əmək bazarı; maliyyə bazarı; xammal bazarı; investisiya bazarı; turizm məhsulu bazarı.

Turizmin funksional inkişafı onun məhsulundan gələn gəlirlərin bölgüsüdür, o cümlədən əmək bazarı və uyğun əmək haqqı turizm fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri olan işçi əməyinin və intellektinin təklif olunduğunu əlaqələndirir. Əmək bazarı alıcılıq qabiliyyətinin inkişafını və əmək haqqı alanların təminatını təmin edir.

Turizm şirkətlərinin dinamikliyi onun dünyəviliyi və xüsusi vəsaitləri, maliyyə kredit əsaslan, onun iştirakçılarının sosial-demoqrafik və kommersiya maraqlarının mənfəət almağı əsaslandırır [7, s.152].

Turizmə sosial - iqtisadi inkişaf amili kimi baxılması perspektiv inkişaf strategiyasını, dünya turizm potensialının formalaşmasının inteqrasiya amili kimi onun qəbul edilməsi, həmçinin konkret olaraq Azərbaycan respublikasının iqtisadi və maliyyə resurslarının daha səmərəli istiqamətlərdə istifadə edilməsi zəruriyyətini yaradır. Azərbaycanın konseptual inkişaf istiqamətləri olaraq turizm dövryyəsinə cəlb edilən resursların artırılması, turizm potensialına ayrılan vəsaitlər hesabına turizm bazarının iqtisadi artımda rolunu artırmaq məqsədi güdülür. Dünya ölkələrinin inkişaf qanunauyğunluqları turizm gəlirlərinin digər sahələrlə müqayisədə

yüksək olmasını göstərir.

Turizm məhsulunun xarakteri, onun istehlak dəyərinin quruluşu turizmə qoyulan kapital qoyuluşunun əsas istiqamətlərini, infrastruktur layihələrinin hazırlanması və onun reallaşmasında investisiya mənbələrinin müəyyən edilməsini formalaşdırır. Əsas maliyyə mənbələri üzrə tələbata uyğun vəsaitin əsaslandırılması və onun istifadəsinin səmərəli variantı dövlət büdcəsi və kredit resursları vasitəsi ilə baş verir.

Hazırda respublikada turizmin inkişafı perspektiv sahə kimi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafının səmərəli yolu kimi qəbul olunsa da, konkret reallaşma baxımından çətinliklər meydana çıxır. Bu gün turizmin inkişafında dövlət resursları və özəl sektorün maliyyə imkanları arasında turizm fəaliyyətini qurmaqda, bir sıra təminat və kapitalla etibarlılıq baxımından qeyri-müəyyənliklər mövcuddur. Turizm bazarını təşkil etmək konseptual və konkret modelləşmə baxımından xeyli qeyri-müəyyəndir. Dövlət resurslarının turizm məqsədi ilə yönəlməsi mövcud bank faizləri dərəcəsinin yerli və xarici banklarda eyni olmaması və xarici banklarda xeyli aşağı olması üzündən sərfəlidir.

Dövlətin maliyyə resurslarının turizm bazarında istifadə edib, sonradan onun özəlləşməsi proqramının həyata keçirilməsi, yaxud turizm müəssisələrinin rəqabət mühitində dövlətin əlində qalması ilə dotasiya şəraitində fəaliyyət göstərməsi modeli müxtəlif variantlarda turizmin inkişafını müəyyən edən tədbirlərdir. Azərbaycan reallığı turizmin inkişafında imitasiya eksperimentləri ilə mərhələ-mərhələ təşküati-iqtisadi yanaşma yolu ilə mümkün ola bilər. Belə ki, ilkin növbədə turist obyektlərinin və turist məhsulunun həcmi artırmaq, onun strukturunun variantlarını verməklə, tələb strukturunda dəyişmənin dinamikasının təsiri ilə yenidən əks əlaqə yolu ilə vəsaitləri və resursları artırmaq olar. Respublikada islahatlar proqramının əsas istiqamətlərini təkmilləşdirməklə, qarşıya turizmi inkişaf etdirmək vəzifəsi qoyulduğunu nəzərə alıb, islahatların səmərəli olması üçün onların yerli resurslardan istifadə etməyə stimül yaratması tələblərini yerinə yetirmək vacib şərtidir. Həmçinin yerli resursların istifadəsi, təkrar istehsal mövqeyindən baş verdikdə regionların kompleks inkişafı və əhəlinin rifahına şərait yaradır. Regionların

inkişafı, onun təbii resurslarından səmərəli bazar segmentlərinə uyğun istehsal və istehlak məqsədi ilə istifadə edilməsindən asılıdır. Yeni texnologiyaların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yollarına kapital axını üçün ilkin şəraitin yaradılması məqsədi ilə bazar tipli münasibətlər sistemi tətbiq etmək və turizm məhsuluna tələbatı artırmaq üçün gəlirlərin bölgüsünü təkmilləşdirmək vacibdir. Turizmin sosial-iqtisadi səmərəsi onun iqtisadi artım və təhlükəsizliyi ilə bağlı olub, inteqral səmərə olaraq qiymətləndirilir.

Turizm sahəsinin makroiqtisadi sahə və funksional inkişaf meylləri, ayrı-ayrı maddi-maliyyə vəsaitlərinin, əmlak və maliyyə sahiblərinin təşəbbüskarlığına uyğun olaraq əldə olunan mənfəət normasından asılıdır. Turizmin sahəsi kompleks qarşılıqlı əlaqədə olan sahələrin ərazi və çoxcəhətli sahibkarlıq formalarının və fərdi kollektiv təsərrüfat formalarının məcmusu ilə xarakterizə olunduğuna görə onun səmərəsi bir sıra qarşılıqlı əlaqədə olan amillərdən asılıdır.

Ona görə də ərazi və sahə gəlirlərinin turizm gəlirləri ilə əlaqəsini təşkil etmək və multipikasiya səmərəsi almaq, məcmu məsrəf və məcmu gəlirlər arasında nisbətə müəyyənləşir.

Turizmin inkişafının iqtisadi potensialını neft gəlirləri, ölkənin ehtiyatları, hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri və həmçinin resurs potensialı təşkil edir. Neft gəlirlərinin artması ilə onun istifadəsində turizmin prioritet istiqamət kimi rolu genişlənir.

Turizm potensialı, sahibkarlıq formaları səmərəli fəaliyyət nəticəsində daha sürətlə inkişaf edir. Turizm fəaliyyətində aparıcı amil olaraq xırda və orta sahibkarlıq daha səmərəli yol kimi genişlənməlidir. O cümlədən kiçik sahibkarlıq məhsulundan turizm sferasında istehlak üçün istifadə etmək, turizm xidmətləri bazarını genişləndirməklə onun potensialını və dövriyyə həcmi artırmaqla bilər.

Sahibkarlıqda region əhalisi, mülkiyyət formaları və sahibkar arasında bölgü sistemi bazar tipli gəlir və pay bölgüsünə uyğun maraqlarla tənzimlənməlidir. Regionlarda turizm fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi bir sıra tədbirlərdən asılıdır. Bu tədbirlər bir sıra dövlət proqramları, yoxsulluğun ləğvi, regionların sosial iqtisadi

inkişaf proqramı, yerli büdcələrin formalaşmasında dövlətin maliyyə vergi və büdcə siyasətinin əsas istiqamətləri öz tələblərinə uyğun modifikasiya olunur. Dövlət büdcəsi xərc strukturunda regionlara ayrılan turizm məqsədi ilə, maliyyə vəsaitinin təyinatına uyğun istifadəsi və yerli büdcələrin turizm üçün ayrılan vəsaitinin yerli mənbələrinin müəyyən edilməsi yollar axtarılır. Region infrastrukturu üçün yollar, xəstəxanalar, enerji təminatı kompleksləri və həmçinin mənzil-kommunal təsərrüfatın sahibkarlıq fəaliyyəti kimi inkişafı və turizm məqsədi ilə istifadə edilməsi tətbiq olunan təsərrüfat əlaqələri üzrə mexanizmlər təkmilləşdirilir.

Azərbaycanda turizm imkanlarının çox olması, başqa sektorların tərəqqisi etməsi, eyni zamanda bir sıra sərvətlərin ehtiyatlarının dövrüyyə gətirilmə dərəcəsinin zəif olması ilə sözügedən sərvətlərdən faydalanma potensialını artırır.

Respublikada işin olmaması faktoru, bir sıra məhsullara bazarda alıcılıq bacarığının zəif olması və eyni zamanda müasir texniki vasitələr və neft imkanı turizmin tərəqqi etməsini əsas amilə çevirir. Onun müəssisələrinin və məhsul istehsalının artımı üçün stimül yaradır.

Region turist kompleksinin yaradılması və onun perspektivi üçün dövlətin himayəçilik siyasəti, regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə-büdcə və dotasiya sistemi ilə turizmin İnkişafına şərait yaradılır [4,s. 153].

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, turizmin inkişafı üçün dövlətin himayəsi, onun sahibkarlığa dəstək, regionlarda turizmə stimül yaradan vergi mexanizmi, maliyyə-kredit, güzəşt sistemi və uzunmüddətli məqsədli proqramlar yolu ilə təşkilati quruluşun yaradılması öz növbəsində turizm sektorunda maliyyə resuslarının potensial artımına köməkçi olacaqdır.

2.2 Turizm sferasında maliyyə nəzarətinin formaları və onun təşkilati idarəetmə sisteminin tədqiqi

“Azərbaycan Respublikasında mütəxəssisləşmiş turizm sənayesinin tərəqqi etməsinə aid” Strateji Yol Xəritəsində də respublika üzrə turizmin bundan sonrakı tərəqqisi ilə əlaqədar bəzi problemlər özünü göstərib. Çox az, orta və uzunmüddətli

mərhələ üçün Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsinin təkmilləşməsi məqsədilə tərtib olunan Yol Xəritəsində 2020-ci ilə qədər əhəmiyyətli baxış, 2025-ci ilinə qədər olan mərhələ üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı mərhələ üçün qarşıya qoyulmuş baxış təyin edilib. Uyğun imkan və potensialdan məqsədəuyğun faydalanmaqla Azərbaycan Respublikasının 2025-ci ilə qədər füsunkar turizm regionlarından birinə dönməsi nəzərdə tutulur. Gələcək illər üzrə plan isə Azərbaycan Respublikasını yer üzündə turistlərin üstün tutduğu 20 turizm regionundan birinə döndərmək, verilmiş turizm təminatlarından məqsədəuyğun faydalanma göstəricilərinin ən yüksəyə hədəflənməsini bərpa etməkdir..

Təyin edilmiş strateji hədəflərə yiyələnmək məqsədilə 350 milyon manat investisiyaya ehtiyac duyulur. Dövlət Strategiyasında düşünülməş tədbirlərin həyata keçirilməsinin dövlət gəlir cədvəli, büdcədən kənar təsisatlar; Sahibkarlığa Yardım Milli Fondunun təminatı, bələdiyyə büdcələri, əmlak forması ilə əlaqəsi olmayan yerli idarə, şirkət və təşkilatların təminatları, bilavasitə xarici investisiyalar, dövlətin bank sisteminin kreditləri və qrantlar, beynəlxalq birliklərin və xarici ölkələrin kreditləri, texnoloji və maliyyə dəstəyi, qanunvericiliklə əngəllənməyən başqa mənbələr tərəfindən maliyyələşdirilməsi başa düşülür. Maliyyə təminatının təyin edilmiş prioritet məqsədlər üçün məqsədəuyğun formada istifadəsini bərpa etmək məqsədilə gəlir cədvəlləri son vəziyyətə əsaslanan gəlir cədvəli tərtibatı əməliyyatı əhatəsində işlənilib ərsəyə gətiriləcəkdir. Ehtiyac duyulan maliyyə təminatının böyük hissəsi hazırkı gəlir cədvəllərinin restrukturizasiyası, xüsusi sahənin və ayrı-ayrı investorların birlikdə maliyyələşdirmə cəhdləri ilə bərpa olunacaqdır.

Turizm sahəsində təşkilati idarəetmə sisteminin araşdırma vasitələrindən biri bilavasitə xarici investisiyalardır. Hər hansı sektorda müvəffəqiyyət qazanılması vacib maliyyə vəsaiti umur, bu zaman turizm imkanlarının gerçəkləşdirilməsində də maliyyə təminatlarının, investisiyaların cəlb edilməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin olunmasının zəruriliyi aydın olar.

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə 2017-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in 21,3%-i qədərində bütün mənbələrdən əsas kapitalla

investisiya qoyulub. Bu vəsaitin 79,9 %-ni daxili investisiyalar, 20,1 %-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Azərbaycanda əsas kapitalla qoyulmuş 7,4 mlrd. manat məbləğində investisiyanın 40 %-i özəl sektorun payına düşmüşdür. İstehsal təyinatlı obyektlərin inşasında 5,5 mlrd. manat, qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisində isə 1,9 mlrd. manatlıq investisiyadan istifadə olunmuşdur. Investisiyaların 47,9%-i müəssisə və təşkilatların öz vəsaiti, 5,2 %-i bank krediti, 36,4%-i büdcə vəsaiti, 6,4 %-i büdcədən kənar fondların vəsaitləri, 4,1 %-i isə əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına maliyyələşmişdir. İqtisadiyyata qoyulmuş cəmi investisiyaların 73,0 %-i qeyri-neft, 27%-i isə neft sektorunun inkişafı məqsədlərinə yönəldilmişdir.

Cədvəl 2.2.

Dünyanın aparıcı turist dövlətlərində və Azərbaycanda bir turistə çəkilən xərclər, dollar

Ölkələrin adları	Gələn turistlərin sayı, mln. nəfər	Turizmə xərclər, mlrd. dollar	Hər turistə düşən xərclər (dollarla)
Fransa	26,5	17,0	6415,1
İspaniya	49,5	18,4	3717,2
ABŞ	45,5	58,9	12945,1
İtaliya	39,1	14,2	3631,7
ÇİN	33,2	13,1	3945,8
Böyük Britaniya	22,8	36,5	16008,7
Rusiya	21,9	14,7	6712,3
Meksika	19,8	7,9	3989,9
Kanada	19,7	11,6	5888,3
Avstriya	18,2	8,9	4890,1
Almaniya	17,9	46,2	25810,1
Macarıstan	15,3	3,1	2026,1
Polşa	15,0	9,0	6000,0
Honkonq	13,7	12,5	9124,1
Yunanıstan	13,4	4,3	3208,9
Azərbaycan (mln. dollar)	1,5	12,9	8,1

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, turizm sferasında hər nəfərə düşən xərclərə görə Almaniya birinci, Böyük Britaniya ikinci, ABŞ isə üçüncü yerdədir. Respublikamızda hər nəfər turistə düşən xərclərin 8,1 dollar təşkil etməsi bu istiqamətdə əsaslı tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Müəllifin fikrincə yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz turizm bölgələrində sahənin investisiyaya olan tələbini müəyyən etməklə bu tələbatın ödənilməsi üçün həmin obyektlərin daxili investisiya bazarlarına çıxarılması məqsədə uyğundur. Dövlət əhəmiyyətli bu problemin həllində Heydər Əliyev Fondunun imkanlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edirik. İşin bu cür təşkili şübhəsiz ki, turizm sferasına əsas kapitalın təzələnməsi üçün investisiya qoyuluşunun xeyli yaxşılaşmasına kömək edəcəkdir. Bu zərurət hazırda Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələri arasında yüksək artım sürətinin məhz xidmət sahələrində müşahidə edilməsindən irəli gəlir. Belə ki, qeyri-neft sektorunda istehsal olunmuş ÜDM-in 79,2%-i xidmət sahələrinin payına düşür. Turizmin isə burada xüsusi çəkisi 1,6%-dir. Azərbaycanda turizmin inkişafına qoyulan investisiyaların və kreditlərin hər manatına düşən ÜDM-in həcmi respublika üzrə iqtisadiyyata xərclənmiş birbaşa investisiyalara düşən ÜDM-dən 66,7% azdır.

Cədvəl 2.3.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın sahələrinə qoyulan xarici investisiyalara düşən ÜDM-in müasir vəziyyəti

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2017-ci il
Respublika üzrə 1 dollar ÜDM-ə düşən birbaşa xarici investisiyalar	dollar	0,059
Neft sektorunda 1 dollar ÜDM-ə düşən birbaşa xarici investisiyalar	dollar	0,067
Qeyri neft sektorunda 1 dollar ÜDM-ə düşən birbaşa xarici investisiyalar	dollar	0,086

Turizmdə 1 dollar ÜDM-ə düşən kreditlər və investisiyalar	dollar	0,026
---	--------	-------

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Hazırda Azərbaycanda kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik sığorta şirkətləri mövcuddur. Onların vəsaitlərindən istifadə edilməsinə imkan verən hüquqi və iqtisadi mexanizmin yaradılması məqsədəuyğun olardı;

- İnteraksiyaların sahələr və regionlar arasında daha obyektiv bölüşdürülməsi bu sahənin inkişafına təkan verir;

- Ölkənin turizm xəritəsini hazırlayaraq, vəsaitləri də bu xəritə üzərində və daha çox inkişafa ehtiyacı olan istiqamətlərə yönəltmək. Bütün bunlar, həm də ölkə daxilində turizm növləri və inkişaf perspektivləri baxımından müqayisəli üstünlükləri, prioritetləri müəyyən etməyə imkan yaradır;

- Ölkədə turizm sektorunun inkişafı üçün mövcud nəqliyyat dəhlizlərinin imkanlarından da istifadə edilməsi zəruridir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

a) ölkə ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizləri boyunca yol evləri, sürücülər üçün istirahət evləri, yeməxanalar və s. infrastruktur olan yerlərdə Azərbaycan Respublikasının turizm potensialını, müalicəvi zonaları, sanatoriyalar, mineral sular, onların müalicəvi əhəmiyyəti və s. sahələrə dair qıscaca məlumatları əks etdirən guşələrin yaradılması;

b) turizm xidmətləri göstərən iş adamlarına güzəştli kreditlər, texniki və ya maliyyə yardımları göstərilməsi, eyni zamanda bu sahədə qiymətlərin qismən tənzimlənməsi;

c) Azərbaycanın turizm potensialı haqqında bir neçə dildə kiçik həcmli bukletlərin hazırlanması və ölkə ərazisindən tranzit kimi istifadə edən daşıyıcılara paylanması;

d) Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri boyunca turizm zonalarının tanıtılmasına dair reklam lövhələrinin yerləşdirilməsi;

e) Turizmə görə səmərəli olan bölgələrdə digər infrastrukturun tərəqqi

etdirilməsi və s.

Turizm və başqa sektorlarda yerli məsələlərin həll edilməsi nöqtəyi-nəzərindən ən mühüm idarə bələdiyyə olsa da, əsasən turizmdə öz funksiyalarını xüsusi sahəyə tapşırılmış formada qabağımıza çıxır. Buna səbəb isə bələdiyyələrin maliyyə məsələsidir. Qanunvericilikdə də özünü göstərdiyi kimi bələdiyyələr bu öhdəlikləri həyata keçirmək üçün maliyyəyə sahib olmalıdır. Hal-hazırda yerli özünüidarənin maliyyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsini: Bələdiyyə əmlakı; Yerli özünüidarənin bələdiyyə gəlir cədvəli və başqa maliyyə sərvətləri; Dövlət xəzinəsində olub yerli özünüidarə idarələrinə verilən mülk, bölgə sakinlərinin ehtiyaclarının qarşılmasına xidmət edən nizamnamədə sözügedən başqa bir əmlak əhatə edir. «Yerli vergilər və ödənişlər barədə» Azərbaycan Respublikasının Nizamnaməsində bələdiyyə ödənişlərin daxili quruluşu ilə əlaqədar 9-cu maddəsində turizmlə, bələdiyyə maliyyəsi ilə bağlı belə deyilmişdir: «bələdiyyə bölgəsində mehmanxana, istirahət-kurort və turizm servisləri göstərən insanlardan alınan məbləğ. Ödənilən məbləğ hər bir xidmət göstərən üçün gün ərzində 1,1 manat təyin edilir. (6;maddə 9)» Həmçinin, yerli özünüidarələrin funksiyalarını həyata keçirmələri məqsədilə gəlir cədvəllərinin təşəkkül etməsində dövlətin dəstəyi də əsas rol oynayır. Edilən dəstək həm maliyyə kompensasiyalarında, həm də bölgənin sosial-iqtisadi tərəqqisində və sakinlərə yüksək səviyyədə xidmət göstərilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət gəlir cədvəlindən bələdiyyə gəlir cədvəlinə məqsədsiz və məqsədli subsidiya və subvensiya verilməsi mümkündür. Qanunvericiliyə əsasən dotasiyalar yerli gəlir cədvəllərinə onların mənfəət və xərclərini nizamlanması üçün qarşılıqsız verilir. Dövlət gəlir cədvəlindən yerli büdcələr üçün seçilən dotasiyaların tutumu il ərzində təxminən 3.5 mln.manat təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin maliyyə şəraitinin yaxşılaşdırılmasında dotasiyaların müsbət təsiri çoxdur. Yer üzündə bu cür dəstəklər verilir. Müxtəlif dövlətlərdə edilən dəstəyin, bir sözlə dotasiyaların bələdiyyələrin kompleks büdcə mənfəətlərində payı 50 faizi aşır. Skandinaviya dövlətlərində, postsovet dövlətləri hesab edilən Estoniyada gəlirin payı 50 faizdən də çoxdur. Azərbaycan Respublikasında isə dövlətin qırağa qoyduğu

dotasiya bələdiyyələrin kompleks gəlir cədvəlinin 7 faizini əhatə edir. Vurğulamaq olar ki, Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrə dövlətlətin dəstək olması effektiv hesab edilmir. Bir sözlə bələdiyyələrin gördüyü işlərin ərsəyə gətirilməsində mühüm faktor sayılan maliyyə məsələlərində bəzi anlaşılmazlıqlar mövcuddur. Qeyd edilənlər həm nəzəri sənədli əsaslarda, həm də təcrübədə özünü biruzə verir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında bu idarənin yaşı azdır və bəzi problemlərin meydana çıxması normal haldır. Sözügedən problemlərin həlli və fasiləsiz tərəqqi etməsi məqsədilə bəzi tədbirlər görülmüşdür ki, bu tədbirlərə “Büdcə sistemi barəsində” Azərbaycan Respublikasının Nizamnaməsində nəzərə çarpan iki yeniliyi misal çəkə bilərik. Hər iki yenilik bələdiyyə gəlir cədvəllərinin möhkəmləndirilməsi məqsədi güddüyündən çox təqdirəlayiq hesab edilir. İlkin yenilik “Büdcə sistemi barəsində” nizamnamənin 32-ci maddəsinə tətbiq edilib. Yenilik edilməmişdən əvvəl də bələdiyyələrə dövlət maliyyə yardımının göstərilməsi ilə əlaqədar iddialar mövcud idi. Ancaq konkret və anlaşıqlı hesab edilmirdi. Nizamnamədə subvensiyanın ayrılmasının konkret vasitəsinin olmaması təcrübədə bəzi problemlər yaradırdı. Bu zamanadək qanunvericiliyin ərsəyə gətirdiyi subvensiya imkanından bir çox bələdiyyə istifadə edə bilmişdi. İndi konkret zaman da daxil olmaqla subvensiyanın ayrılması vasitəsi meydana çıxıb. İkinci edilən yenilik isə bələdiyyələrə ayrılan dotasiyaların dəyərinin təyin edilməsi ilə bağlıdır. Nəticədə, yenilik edilməmişdən əvvəl maliyyə durumundan, onun böyüklüyünə-küçüklüyünə aidiyyatı olmayan bələdiyyələrin hamısına demək olar ki, aralarındakı fərq cüzi hesab edilən dotasiyalar ayrılırdı. Doğrudur, qanunvericilikdə dotasiyaların yüksək səviyyəsinin hesablanması anında bölgə sakinlərinin sayı və ölkənin maliyyə tədarüklərinin yaranmasında onun xüsusi çəkisi və başqa faktorlara da diqqət yetirməmiş qeyd edilirdi. Amma gerçək həyatda nizamnamənin sözügedən istəyi gözərdi edilirdi. Hazırda dotasiyanın maksimum həddinin deyil də, həddinin hesablanması üçün konkret seçimlər təyin edilib. Bunlar bələdiyyənin yerləşdiyi bölgədə yaşayan sakinlərin sayı, ölkənin maliyyə tədarüklərinin təşəkkül etməsində onların xüsusi çəkisi, bələdiyyənin mənfəət və xərcləri, bələdiyyə ərazisində yerləşən

yaşayış məntəqələrinin cəbhə xəttində, sərhəd zonasında, yüksək dağlıq mövqedə olması, yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün irəli sürülən sosial-iqtisadi projektlərdir. Tətbiq edilən yeniliklər bələdiyyələrə ayrılan dotasiyanın dəyərinin çoxalması ilə turizm və başqa servislərin səviyyəsinin yüksəlməsinə və əhalinin rahatlığının təmin olunmasına yönəlir.

Bələdiyyə maliyyəsinin ayrılmaz hissəsi hesab edilən büdcə qarşılıqlı əlaqələrindən başqa bələdiyyə kredit əlaqələri də xüsusi rol oynayır. Bu məsələ həm «Bələdiyyələrin Maliyyə Əsasları» barəsində nizamnamədə, həmçinin də Avropa Xartiyasında da qeyd edilmişdir. Nəticədə, Yerli Özünüidarəyə aid Avropa Xartiyasının 9-cu maddəsinin 1 və 4-cü bəndlərinin istəklərinə görə, yerli özünüidarə təşkilatları milli iqtisadi siyasət əhatəsində yetəri qədər maliyyə təminatına sahib olmaqdan əlavə, onların istinad etdiyi maliyyə sistemləri kifayət qədər fərqli və sürətli olmalıdır [7, s.185].

Dünya praktiki fəaliyyətində bələdiyyələrin borc bazarına çıxışı iki istiqamətdə bərpa olunur: bələdiyyə istiqrazlarının buraxılması hesabına sənədlər bazarı nəticəsində borclanma; maliyyə-kredit institutlarından bilavasitə borclanma. Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət göstərən bank qanunvericiliyi bələdiyyələrin kreditləşməsi məqsədilə istəilən hüquqi maneələr qoymur. Nəticədə, verilmiş mühitdə Azərbaycan Respublikası bələdiyyələrinin kreditləşməsi məqsədilə hüquqi məhdudiyyətlər olmasa da, yerli özünüidarə təşkilatlarının maliyyə bazarlarına çıxışının olmaması da sübut olunmuşdur. Yaranan durumun əsl səbəbkarı bələdiyyələrin kredit götürmək üçün borc alınan pul təminatı üçün lazımi mülkə sahib olmamasıdır.

Mehmanxana biznesinin tərəqqisi istər yerli, istərsə də xarici təşkilatlar üçün formalaşdırılan səmərəli investisiya şəraitidir. Ölkəmizin sakini olan və xaricdən olan əmlak sahiblərinə dövlətimiz hesabına göstərilən köməklik nəticəsində isə ölkəmizdə bu sektora sərmayə qoymaq və projektlər təşkil etmək istəyənlərdə maraq oyadır. Beləliklə də, mehmanxana biznesi daha da genişlənir. Ölkəmizdə 2010-2017-ci illərdə mehmanxana sahəsi üzrə əldə olunmuş statistik göstəricilər (Cədvəl 2.2.) bu

sahənin inkişafının göstəricisidir.

Cədvəl 2.4.

Mehmanxana sahəsi üzrə statistik göstəricilər (2010-2017)

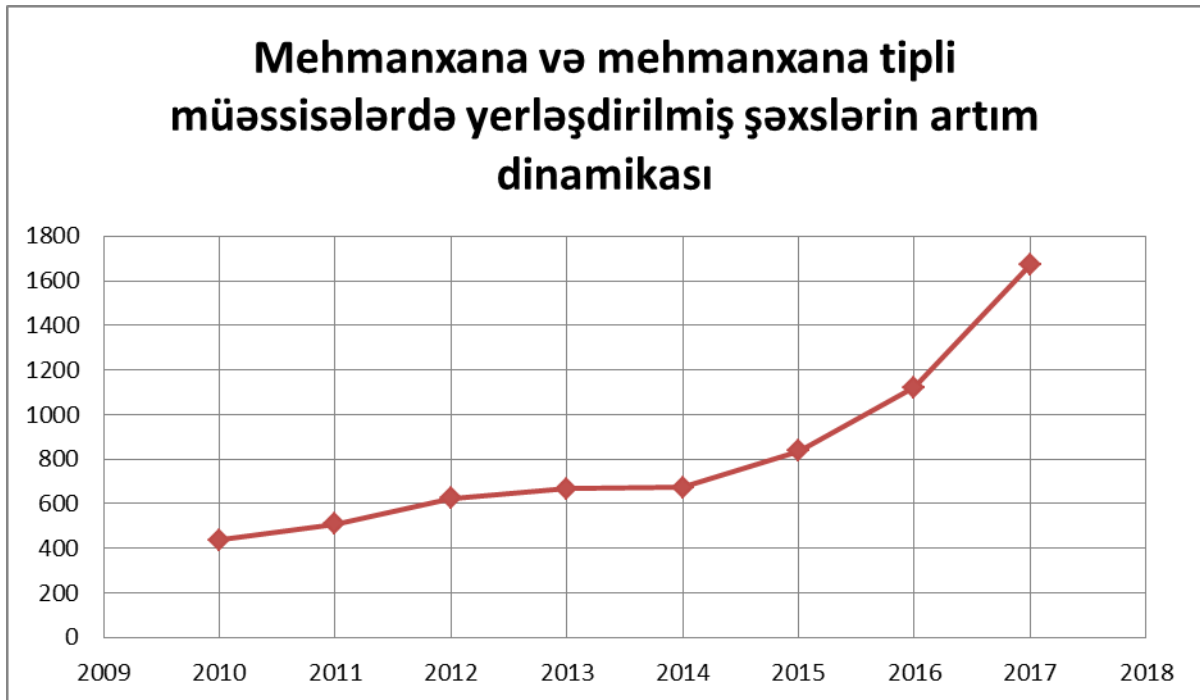
GÖSTƏRİCİ	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı	499	508	514	530	535	536	548	552
Bakı şəhərində	114	120	122	129	132	125	143	147
digər rayon və şəhərlərdə	385	388	392	401	403	411	405	405
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə nömrələrin sayı	1415 8	1481 5	15898	16559	1736 3	1795 3	20330	22856
Bakı şəhərində	5471	5607	6386	6837	7491	7656	8692	11218
digər rayon və şəhərlərdə	8687	9208	9512	9722	9872	1030 6	11638	11638
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerlərin sayı (birdəfəlik tutum)	3079 3	3197 9	32834	33951	3565 2	3851 9	40042	40325
Bakı şəhərində	1004 0	1029 1	10217	10521	1179 2	1277 9	14020	14342
digər rayon və şəhərlərdə	2075 3	2168 8	22617	23430	2386 0	2574 0	26022	26022
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, min nəfər	438,5	510,2	624,9	666,3	672,3	838,1	1122,1	1432,5
Bakı şəhərində	230,4	282,4	363,6	456,4	432,5	535,3	686,8	925,0
digər rayon və şəhərlərdə	208,1	227,8	261,3	209,9	239,8	302,8	435,3	507,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Bir çox beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin Azərbaycan Respublikasında keçirilməsi, tarixi-mədəni abidələrə, zəngin mədəniyyətə, cəzbedici təbiətə sahib

olması, respublikada beynəlxalq imkanlara müvafiq turizm infrastrukturunun ərsəyə gətirilməsi, modern tələblərə uyğun servislərin göstərilməsi bu şirkətlərdə qalan turistlərin sayının çoxalması ilə yekunlaşır. Nəticədə, 2003-cü ildə mehmanxanalarda 146,2 min nəfər turist qalmışdısa, 2017-cü il bu turistlərin sayı 9,8 dəfə artaraq 1432,5 min nəfərə çatmışdır. Mehmanxana servislərindən faydalanan xarici turistlərin sayı 2003-cü ildəki sayı 10,2 misli qədər keçərək 892,8 min nəfər olmuşdur [48].

Mehmanxana quruluşlu şirkətlərdə 2010-2017-ci illərdə mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin artım dinamikası şəkil 2.1.-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.1. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin artım dinamikası

Azərbaycan Respublikasında 2016-cı il ərzində işləyən mehmanxana və mehmanxana tipli şirkətlərdə qalan turistlərin sayı 1832,6 min olub ki, bu da keçmiş illərə nəzərən 11,5% çoxdur. Gecələmələrin 67,1%-i Bakıda, 6%-i Xaçmazda, 3,8%-i Qusarda, 3,1%-i Naftalanda, 2%-i Qubada, 1,5%-i Kürdəmirdə, 1,2%-i Gəncədə, 1%-i Şamaxıda, hər birində 0,9% olmaqla Tovuz, Mingəçevir və Lənkəran, hər birində 0,7% olmaqla Qax və Masallıda, 10,2%-i isə digər rayonlardakı (şəhərlərdəki) mehmanxanalarda müşahidə edilib.

Nəticədə, ötən il 2015-ci ilə nəzərən mehmanxana servislərindən faydalanan

əcnəbi vətəndaşların sayı 33,3% artaraq 660,9 min nəfər təşkil edib. Bu turistlər arasında Rusiya vətəndaşları 14,2%, Türkiyə 10,5%, Böyük Britaniya 8,7%, İran 7,2%, ABŞ 3,3%, Ukrayna 2,9%, Almaniya vətəndaşları 2,7%, İtaliya 2,2%, Gürcüstan 1,9% olub, 46,4% isə başqa ölkələrin vətəndaşlarını təşkil edib. Xarici vətəndaşlar üzrə gecələmələrin sayı 24,7% artaraq 1195,9 min gecə təşkil edib.

Bu müddətdə mehmanxana və mehmanxanaya bənzər şirkətlərin servislərindən faydalanan əcnəbi vətəndaşların 58,2%-i istirahət və əyləncə, 35,4%-i işgüzar, 1,6%-i kurort, 4,8% isə başqa turizm adı ilə yola çıxıb. İstirahət və əyləncə üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasına, Bakı və Şəki şəhərlərinə, Quba, Qusar, Xaçmaz, Şamaxı, İsmayıllı, Qəbələ rayonlarına gedən turistlərin sayı başqa şəhər və rayonlara nəzərən çoxluq təşkil edib.

Həmçinin ölkədə 32 beşulduzlu mehmanxana işləyir ki, ümumi nömrələrin 23,6%-i, birdəfəlik həcmi 17,2%-i, məskən salan şəxslərin 57,5%-i, gecələmələrin 54,2%-i, mənfəətin 66,4%-i, bu sektorda fəaliyyət göstərən işçilərin isə 37,8%-i həmin obyektlərə aid edilib.

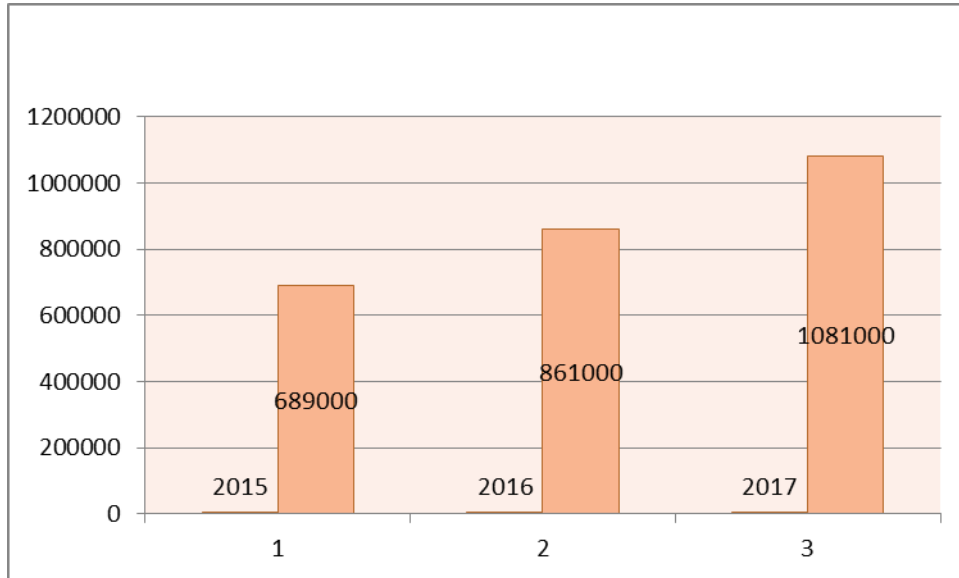
Mehmanxana və mehmanxanaya bənzər şirkətlərdə fəaliyyət göstərən işçilərin orta illik sayı 8,3% çoxalaraq 9062 nəfər olub və bir işçiyə düşən orta aylıq nominal əmək haqqının dəyəri 555,2 manatı əhatə edib [50].

2017-ci ilin yanvar və iyun aylarında mehmanxana və mehmanxana tipli şirkətlərdə məskən salan şəxslərin sayı 602 min nəfər, gecələmələrin sayı 1 milyon 81 min adam-gecə təşkil edib. Keçən ilin uyğun dövrünə nisbətə məskən salan şəxslərin sayında 42,9 faiz, gecələmələrin sayında isə 52 faiz artım qeyd edilib. Məskən salan şəxslərin 68,4 faizi xarici ölkə sakinləri olub, onların keçirdiyi gecələmələrin sayı ümumi gecələmələrin 65,9 faizini əhatə edib.

Gecələmələrin 58,2 faizi Bakı ərazisində, 9,3 faizi Qəbələ bölgəsində, 5,8 faizi Qusarda, 4,1 faizi Naxçıvan Muxtar Respublikasında, 2,1 faizi Quba zonasında, 1,5 faizi Şamaxı ərazisində, 1,4 faizi Xaçmaz rayonunda, 17,6 faizi isə başqa şəhər və rayonlarda fəaliyyət göstərən mehmanxanalarda müşahidə olunub.

2017 – ci ildə mehmanxana və mehmanxanaya oxşar şirkətlərin qazancları

136,6 milyon manat təşkil edib ki, bu da keçən ilin eyni mərhələsinə nisbətdə 37,8 faiz artıqdır. Mənfəətin 68,8 faizi nömrələrin satışı üzrə servislərdən, 21,4 faizi içki və qida təminatlarının satışı üzrə servislərdən, 9,8 faizi isə başqa servislərin göstərilməsindən alınıb. Mənfəətin 97 milyon manatı (71 faizi) əcnəbi vətəndaşlara göstərilmiş servislər hesabına təşəkkül edib. Mehmanxana servislərindən 2015-2017-ci illərdə qazanılan gəlir şəkil 2.2.-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.2. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdən əldə edilən gəlir.

Servislərin göstərilməsinə ödənen məbləğ 2017-ci ildə 105,2 milyon manat təşkil edib ki, bu məbləğin 32,3 faizini əmək haqqı, 14,9 faizini içki və yeməklərin düzəldilməsi üçün satın alınan məhsullara ödənen pul, 8 faizini yanacaq və enerji xərcləri, 7,9 faizini sosial sığortaların hamısı üzrə bölgülər, 7,3 faizini amortizasiya bölgüsü, 29,6 faizini isə başqa sahə üçün çəkilən xərclər əhatə edib. Bu şirkətlərdə fəaliyyət göstərən işçilərin sayı keçən ilin həmin dövrünə nisbətdə 11,8 faiz çoxalaraq 9 min 770 nəfər təşkil edib və bir işçiyə verilən orta aylıq nominal əmək haqqının dəyəri 579,3 manat əhatə edərək ölkə üzrə orta göstəricidən 11,1 faiz artıq olub [49].

Beləliklə, mehmanxana xidməti göstərmək ən perspektivli sahə olduğundan onun genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Bu sektorun tərəqqi etdirilməsi neft sektorundan asılı qalmamaq baxımından da ölkəmiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

2.3 Müasir şəraitdə turizm şirkətlərində maliyyə-vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi

Müasir şəraitdə turizm şirkətlərində maliyyə-vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə görülən cavabdehlik tədbirləri operativ maliyyə- vergi monitorinqi ilə nizamlanır. Nəticədə, operativ vergi monitorinqi vergi ödəyicisinə öncədən bildiriş edilmədən başlanır və vergi ödəyicilərinin faktiki işi zamanı yerinə yetirilir.

Operativ vergi monitorinqi tətbiq edən vergi idarəsinin nüfuzlu kəsi nəzarətə başladıqdan sonra vergi idarəsinin təklifini vergi ödəyicisinə qısamüddətdə təhvil verməlidir. Operativ vergi monitorinqini tətbiq edən vergi idarəsinin nüfuzlu kəsləri hesabına öz hüquqlarına əsasən vergi ödəyicilərinin bölgələrinə və yaxud qeyri-yaşayış binalarına daxil olması, həmçinin rəsmi kağızlarını və ya əşyalarını nəzərdən keçirilməsi, sənədlərin istənilməsi, qiymətli kağızları və nümunə olaraq əşyaları seçməsi, təcrübəçi şəxslərin cəlb edilməsi, mütəxəssis, tərcüməçi və müşahidəçi çağırılması və aksiz markası ilə markalanmalı markalanmamış və ya saxta aksiz markası ilə markalanmış məhsulların siyahıda qeydə alınması Vergi Məcəlləsi ilə təyin edilmiş formada yerini yetirilir.

Operativ vergi monitorinqinin yekun vəziyyəti üzrə vergi idarəsinin nüfuzlu kəsləri hesabına Vergilər Nazirliyinin təyin etdiyi qaydada protokol işlənib hazırlanır. Operativ vergi monitorinqinin yekun vəziyyətinin formallaşdırılması və operativ vergi monitorinqinin materiallarına nəzər salınması Vergi Məcəlləsinin —Səyyar vergi yoxlamasının son vəziyyətlərinin formallaşdırılması və —Vergi yoxlamasının məmulatlarına nəzər salmanın yekun vəziyyəti üzrə təklifin qəbul edilməsi maddələri ilə təyin edilmiş formada təbliğ edilir.

Vergi qanunvericiliyinə riayət edilmədiyinə görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərindən bəh edərkən, ilk öncə vergi məsuliyyət dən söz acmaq istərdim.

Məsuliyyət tədbirlərinə ən azı üç aspektdə yanaşmaq olar: nəzarətçilərin məsuliyyəti, yoxlanılanların məsuliyyəti və üçüncü şəxslərin (o cümlədən qərarlar qəbul edənlər də aid edilməklə icra səlahiyyətlərinə malik olan dövlət orqanlarının)

məsuliyyəti. Aşağıda həmin aspektləri ardıcıl olaraq obyektə ilə əlaqədar nəzərdən keçirək.

Nəzarətçilərin məsuliyyəti. Vergi-maliyyə nəzərtinin hər bir subyektə (vergi-maliyyə orqanı, onun işçisi) ona həvalə edilmiş nəzarət funksiyalarının və vəzifələrinin lazımı qaydada təbliğ edilməsinə görə məsuliyyət (iqtisadi, inzibati və intizam məsuliyyəti) daşmalıdır. Konkret subyektə rəsmi qaydada təhkim edilmiş və aydın təsvir olunmuş hər bir nəzarət funksiyasının tətbiq edilməsi məqsədilə öhdəlik rəsmi şəkildə müəyyən edilməlidir. Əks halda subyekt nəzarəti lazımı səviyyədə həyata keçirməyəcəkdir. Məsuliyyət həm də yoxlama obyektlərinin təkmilləşdirilməsinə dair daha əsaslı, təcrübə (yerinə yetirilə bilən) və həqiqətən zəruri və faydalı tövsiyələr verilməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, maliyyə-vergi nəzarətçilərinin məsuliyyəti birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, çünki dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və ictimai rifah, ümumiyyətlə, onların işindən və çıxardığı nəticələrdən daha çox asılıdır.

Yoxlanılanların məsuliyyəti. Turizmşirkətlərinin maliyyəsinin və digər mülkiyyətin idarə edilməsində aşkar olunmuş səhvlərin və qeyri-qanuni faydalanma hallarının baş verməsində təqsirkar olanlar müəyyən edilməli və onlar maliyyə gəlirlərinə dair yol verdikləri *qanunsuz* və yaxud adekvat olmayan hərəkətlərin təsiri və *ağırliq* dərəcəsindən asılı *olaraq* məsuliyyət daşmalıdırlar.

Üçüncü şəxslərin məsuliyyəti. Üçüncü şəxslər, o cümlədən vergi-maliyyə orqanlarının təqdimatları və ya sərəncamları əsasında təkliflər irəli sürmək (və sözügedən təklifləri icra etmək) səlahiyyətinə sahib olan dövlət hakimiyyəti idarələri, eləcə də vergi-maliyyə orqanları ilə hüquqi münasibətlərə daxil olan başqa təşkilatlar vergi-maliyyə orqanlarına münasibətdə öz funksiyalarını zəruri səviyyədə tətbiq edə bilmədiklərinə görə məsuliyyət daşmalı və bu qayda normativ hüquqi protokollarda nəzərdə tutulmalıdır.

Respublikamızın Vergi Məcəlləsinə görə təyin edilmiş vergi ödəyiciləri, vergi agentləri və onların üzvləri, həmçinin vergi idarələrinin nüfuzlu şəxsləri vergi qanunverciliyinin pozulmasına görə Vergi Məcəlləsi, İnzibati Xətalər

Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsi ilə təyin edilmiş üsulda cavabdehdir. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasının üzərindən 3 il ötmüşdürsə, şəxs sözügedən qanunverciliklə əlaqədar hüququn pozulmasına görə cavabdeh ola bilməz və vergi öhdəlikləri ortaya çıxma bilməz. Bu zaman intervalı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 08.04.2002-ci il fərmanlı qərarı ilə təkcə aşağıda qeyd edilən vergi qanunvericiliyinin pozulması durumu ilə bağlı istifadə olunur:

- vergi hesabatını əsas olmadan danışılan vaxtda təhvil verməyən vergi ödəyicisinə vergi idarəsinin rəhbərinin etdiyi təklifə əsasən 40 manat maliyyə sanksiyası istifadə olunur;

- verginin (həmçinin, ödəmə bazasında verginin hesabatda qeyd edilən dəyəri verginin hesabatda qeyd edilməli olan dəyəri ilə müqayisədə aşağı düşmüşdürsə, eyni zamanda gəlir cədvəlinə çatması vergi dəyəri hesabat verilməməsilə gözdən qaçırılmışdırsa vergi ödəyicisinə aşağı salınmış və ya gözdən qaçırılmış vergi dəyərinin 50 faizi həcmində maliyyə cəza tədbiri görülür ;

- Vergi Məcəlləsində qeyd edilən zaman intervalında vergi idarəsində uçota alınmaq üçün və ya Vergi Məcəlləsində qeyd edilən zaman intervalında mövcud olduğu mövqe yaxud yaşadığı yerin dəyişməsi haqqında ərizənin verilməməsinə, eyni zamanda başqa uçot informasiyalarında yenilik mövzusunda informasiyanın verilməməsinə görə, həmçinin —Fərqlənmə nişanı olmadan avtomobil nəqliyyatları ilə sərnişin və yük daşınması üçün 40 manat dəyərində maliyyə cəza tədbiri görülür.

- Vergi Məcəlləsi ilə təyin edilmiş üsulda vergilərə əsasən borcların və faizlərin görülmüş maliyyə cəza tədbirlərinin dövlət gəlir cədvəlinə alınması üçün banka və ya başqa kredit verən sahəyə fərmanın verildiyi müddətdən vergi ödəyicisi hesabına onun kassasından Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində qeyd edilmiş hesabdən pul təminatının ləğv edilməsi ardıcılığı pozulmaqla, nağd qaydada məxaric işləri gördükdə aparılmış məxaric işlərinin 50 faizi dəyərində maliyyə cəza tədbirləri görülür.

- vergi ödəyicisi hesabına ƏDV üzrə qeydiyyat könüllü olmadığı zaman, qeydiyyat olmadan iş görülməsinə görə vergi ödəyicisinə ƏDV üzrə qeydiyyat

olmadan işlədiyi bütün müddət ərzində gəlir cədvəlinə qoyulmalı olan ƏDV dəyərinin 50 faizi dəyərində maliyyə cəza tədbirləri görünür.

- ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyat gündəmdə olmadan və ya aradan qaldırıldığı zaman ƏDV üzrə vergi hesab-fakturasının təhvil verilməsinə görə vergi ödəyicisinə təhvil verilmiş vergi hesab-fakturasında qeyd edilmiş vergi dəyərinin 100 faizi həcmində maliyyə cəza tədbirləri görülür. Banklara və bankın gördüyü işlərin müxtəlif formalarını yerinə yetirən başqa kredit verən sahələr üçün aşağıdakı maliyyə cəza tədbirləri görülür:

- vergi idarəsi hesabına hüquqi şəxsə, fərdi sahibkara, filiala və üzvlüyə vergi idarəsi hesabına verilən vəsiqə-dublikat olmadan sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirən hüquqi və fiziki kəslərin hesablaşma hesabı və yaxud başqa hesablar açdığı üçün - yeni açılmış hesab üçün 400 manat dəyərində;

- sahibkarlıq fəaliyyətini yerinə yetirən hüquqi və fiziki kəslərin hesablaşma və yaxud başqa hesabında, həmçinin valyuta hesabında təminat olduqda, onun vergilərin ödənilməsinə aid istəklərini, həmçinin vergilərə əsasən borcların, faizlərin və maliyyə cəza tədbirlərinin vergi ödəyicisinin hesabından Mülki Məcəllədə göstərilmiş ödənişlərin ardıcılığına müvafiq tutulması barəsində vergi idarələrinin fərmanlarını yerinə yetirmədiyinə görə - yerinə yetirilməmiş həmin ödəmə tapşırıqlarında və yaxud fərmanlarda nəzərdə tutulan dəyərin 20 faizi.

Vergi ödəyicisinin valyuta hesabından təminat problemsiz şəkildə tutulsada, bank həmin gün Milli Bankın təyin etdiyi formal məzənnə ilə fərmanında qeyd edilən dəyərin 105 faizinədək hesabdakı valyuta təminatını doldurur. Valyuta təminatı vergi ödəyicisi hesabına manata konvertasiya edildikdən sonra fərman həyata keçirilir. Bu durumda vergi ödəyicisindən banka və ya bankın gördüyü işlərin müxtəlif formalarını tətbiq edən başqa kredit verən sahəyə uyğun tapşırıq və ya fərman daxil olduğu andan həmin günlər üçün vergi ödəyicisi üçün faiz nəzərə alınmır. Nəzarət altında saxlama müddətləri İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 36-cı və Cinayət Məcəlləsinin 75-ci maddələrində də qeyd edilmişdir. Vergi qanunvericiliyinə riayət olunmaması ilə əlaqədar inzibati səhvlərə görə inzibati danlama səhvin edildiyi andan ən gec bir il

sonrasında verilə bilər. Cinayət səbəbilə nəzarətdə saxlama müddətləri isə 2 və 7 il təşkil edir.

Vergi nəzarəti və nəzarətin növlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Vergi idarələri vergilərin bütöv və zamanında yığılmasını bərpa etmək üçün vergi nəzarətini tətbiq edirlər. Vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma əşyalarının uçotuna, eyni zamanda vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsini üçün yeganə nəzarət sistemidir;

- Vergi nəzarətini qeyd edilmiş durumlarda və formada uyğun icra hakimiyyəti idarələri yerinə yetirirlər;

- Vergi nəzarəti vergi və gömrük idarələrinin, bu idarələrin nüfuzlu kəslərinin hüquqları hədlərində qanunvericilik protokollarına uyğun olaraq yerinə yetirilir;

- Vergi idarələri nəzarətini vergi ödəyicilərinin və vergitutma əşyalarının uçotunu aparmaqla, uçot və hesabat informasiyalarını nəzərdən keçirməklə, vergi ödəyiciləri və başqa kəslər arasında sual-cavab keçirməklə, qazanc əldə etmək üçün istifadə edilən evlərə nəzər yetirməklə və başqa üsullarda yerinə yetirirlər.

Vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyi üçün hüquqi cavabdehlik problemi qüvvədə olan problem olmaqla həm hüquqşunaslar, həm də iqtisadçılar tərəfindən araşdırılır. Hüquqi öhdəlik vergi qanunvericiliyinə əməl olunmaması durumunu ləğv etməyə, vergi əlaqələri subyektlərinin vergi qanunlarına əməl etmələrinə təkan verməyə istiqamətlənmişdir [2, s.9].

Vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə hüquqi cavabdehlik aşağıdakı durumlarda müşahidə edilir:

- vergi sektorunda qanunsuzluğa qarşılıq olaraq dövlət hesabına işlər görüldükdə;
- dövlətin effektiv tədbirləri qanunla təyin edildikdə;
- hüquq normativ protokollarına əməl edilmədiyi mühtdə.

Vergi qanunvericiliyinə riayət edilməməsinə görə cavabdehliyin aşağıdakı özəlliklərini göstərmək mümkündür:

Vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə hüquqi öhdəlik ayrı-ayrı hüquq qanunlarının pozulması ilə bağlıdır. Bu deyilənlər gəlir cədvəlinə bu və ya başqa ödəmələrin dəqiq və vaxtında edilməməsi ilə əlaqədardır;

Vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə hüquqi öhdəlik obyektləri kimi vergi ödəyiciləri, vergilərin ödənilməsində rolu olan kəslər (burada vergi müfəttişləri, vergi köçürmələri ilə maraqlanan banklar və digər birliklər başa düşülür), müvafiq vergi idarələri və onların başçıları, yəni həm hüquqi, həm də fiziki kəslər rol oynayır;

Vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə görülən cəza tədbirləri daha çox mülk tipli olur. Ancaq bir sıra durumlarda bu, cinayət cavabdehliyi ilə də yekunlaşa bilər;

Vergi qanunvericiliyinə əməl etməyən şəxsləri vergi qanunvericiliyinə əməl edilmədiyinə görə hüquqi məsuliyyətə dövlət vergi idarələri, nizamnamə təsdiq edildiyi mühitdə gömrük idarələri cəzb edirlər. Lazım olarsa, məsuliyyətə cəlb etmə məhkəmə tipli də ola bilər.

Ümumilikdə, vergilərin hmsından yayınma durumlarını əngəlləmək üçün vergi idarələri nəzarət tipli bəzi tədbirlər görürlər ki, bu tədbirlərə də aşağıdakıları daxil etmək mümkündür:

- vergi və digər servislərlə əlaqədar qiymətli kağızların həmin şirkət və təşkilatlara dövlət qiymət nizamının tətbiq edilməsinin yoxlanılması;
- təftiş zamanı rastlanan suallar üzrə zəruri informasiya və arayışların istənilməsi;
- vergi qanunvericiliyinə riayət edilməməsini müəyyən etdikdə sənədləşdirilmiş yoxlamanın aparılması;
- şirkətlərin, təşkilatların və vətəndaşların istehsal, anbar, alış-veriş və başqa sektorların gözdən keçirilməsi;
- vergi ödəyicisinin maliyyə - təsərrüfat sahəsində gördüyü işləri barəsində zəruri informasiyaları (vergi köçürmələri, hesabda mövcud olan dəyər və s.) onların müştərisi hesab edilən bank və başqa maliyyə - kredit təşkilatlarından

istəmək;

– vergi ödəyiciləri hesabına mühasibat hesabatları və balanslarının vergi hesablaşmaları, deklarasiya və gəlir cədvəlinə ödəmələrlə əlaqədar başqa qiymətli kağızların istənməsi, onların düzgün olmasının nəzərdən keçirilməsi və zamanında verilməsinə görə monitoring.

III FƏSİL. TURİZM SFERASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Turizm fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması və bu sferada maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi yolları

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyətini başa düşmək üçün, ona idarə olunan bir sistem kimi yanaşılması məqsədəuyğundur.

Son vaxtlar dövlət turizm fəaliyyətini Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindən biri kimi elan edərək, turizmin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın turizm üçün əlverişli ölkə olması imicinin formalaşdırılması məqsədilə daxili turizmin inkişafı üçün aktiv siyasət həyata keçirir. Turizm sahəsinin sürətli və uğurlu inkişafı üçün turizm fəaliyyətində turist xidmətinin göstərilməsinin əsas qaydalarının qurulmasına ehtiyac duyulur, yəni dövlət tənzimlənməsinə.

Turizm fəaliyyəti - turizm məhsulunun formalaşdırılması, hərəkətə gətirilməsi və realizasiyası üzrə turoperator və turagent fəaliyyəti, habelə səyahətlərin təşkili üzrə digər fəaliyyətdir [8, s. 112].

Respublikamızda turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- vətəndaşların səyahət zamanı sərbəstliyinin bu və ya digər hüquqlarının təminatı;
- təbii ətraf mühitin qorunması;
- turistlərin təhsilinə, sağlamlığına və inkişafına istiqamətlənmiş fəaliyyət üçün şəraitin yaradılması;
- turizm sənayesinin inkişafı, vətəndaşların səyahət zamanı tələbatlarının təminatı, yeni iş yerlərinin yaradılması;
- dövlətin və Azərbaycan respublikası vətəndaşlarının gəlirlərinin artırılması,

beynəlxalq müqavilələrin inkişafı, təbii və mədəni abidələrdən rəşional istifadə, turist üçün maraqlı olan obyektlərin saxlanması.

Müasir şəraitdə turizm sferasında dövlətin başlıca vəzifəsi: Azərbaycanda yüksək effektivli və rəqabətə davamlı müasir turizm kompleksinin yaradılması, Azərbaycanlı və xarici istehlakçılarını müxtəlif turizm xidməti ilə təmin etmək üçün geniş imkanların yaradılması, həmçinin turizmin fəaliyyət strategiyasının işlənməsi, inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, turizm sənayesi müəssisələrinin inkişafını kömək etmək, uyğun iqtisadi siyasət həyata keçirmək, xarici ölkələrlə razılıq əldə olunması və onlarla iqtisadi münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulması məqsədilə müqavilələr bağlamaqdır [2].

Dövlət turizm fəaliyyətini Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən biri kimi elan edərək:

- turizm fəaliyyətinə təsir göstərərək onun inkişafını üçün əlverişli şərait yaradır;
- turizm fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərini müəyyən edir və dəstəkləyir;
- Azərbaycan respublikasının turizm üçün əlverişli ölkə olması imici formalaşdırır;
- Azərbaycan turistlərinin, turoperatorların, turagentlərin və onların birliklərinin müdafiəsini həyata keçirir və dəstəkləyir.

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənziqlənməsinin prioritet istiqamətlərinə daxili, xarici, sosial və öz-fəaliyyət turizminin inkişafı və dəstəklənməsi aiddir.

Azərbaycanda turizm fəaliyyətinin dövlət tənziqlənməsi aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

- Azərbaycanda turizmin inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir;
- turizm sferası hüquqi-normativ əsaslarla tənziqlənir;
- dövlət, regional və sahə məqsədli turizmin inkişaf prqramını işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir;
- daxili və dünya turizm bazarında turist məhsulunu hərəkətə gətirir;

- turistlərin hüquq və maraqlarını qoruyur, onların təhlükəsizliyini təmin edir;
- turizm sferasını kadrlarla təmin edir;
- turizm sferasında elmi araşdırmaları inkişaf etdirir;
- turizm sənayesi obyektlərinin standartlaşdırılması və təsnifatını aparır;
- turoperatorların vahid dövlət reestirini formalaşdırır və həyata keçirir;
- turizmin informasiya təminatım yaradır;
- turizm sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır;
- turizm sferasında dövlət xidməti göstərir;
- turizm sferasında xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, o cümlədən ölkə xaricində olan Azərbaycanın dövlət hakimiyyəti orqanlarını turizm sferasında təmsil edən nümayəndələr vasitəsilə.

Turizm sektorunda respublikamızın böyük təbii potensialı olsa da, bundan hələ də kifayət qədər istifadə olunmur. Lakin bu sahəyə son illər böyük dövlət qayğısı göstərilir. Buna misal olaraq, son illərdə “Turizm Universiteti”nin açılmasını, regionlarda turizm infrastrukturunun yaradılması sahəsindəki işləri göstərmək olar. Bütün bunlara baxmayaraq hələ də xidmətin keyfiyyəti xarici ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır, qiymətlər isə xarici ölkələrin qiymətlərindən dəfələrlə çoxdur (Türkiyə ilə müqayisədə ən azı iki dəfə, Cənub-şərqi Asiya ölkələrindən isə 4 dəfə yüksəkdir). Yüksək qiymətqoymada əsas səbəb kimi turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin mövsümi xarakter daşması göstərilir. Yəni bu müəssisələr yalnız yay aylarında fəaliyyət göstərirlər, bu isə son nəticədə qiymətlərin yüksək olmasına səbəb olur. Lakin bu sahədə marketinqin imkanlarından düşünülmüş şəkildə istifadə olunması mövcud problemi aradan qaldıra bilər.

Turizm idxal və ixrac prosesinin, onun təkmilləşməsi üzrə ünvanlı rol oynamaq xüsusiyyətinə malik sahədir. Dünya ölkələrində turist kontingentlərinin xarakteristikasını, onun turizm motivini qiymətləndirərək respublikada real turizm mühiti yaratmaq vəzifələri həyata keçirilir. Yerli turistlər rəqabət mühiti şəraitində Azərbaycanda şəraiti qiymətləndirərək qərar qəbul edirlər. Belə ki, turist tarifləri,

turist obyektlərinin şəraiti və həmçinin onun konkret tələbata uyğun müalicə, istirahət və digər xidmət növləri ilə rəngarəngliyi, kompleksliliyi əsas rol oynayır. Ona görə də turizmin inkişafı marketinq planlaşmasının və menecment idarəçiliyinin tərkib hissəsidir.

Turizm-rekreasiya xidməti növləri sırasında mühüm yeri xəstələnmələrin ilkin dövründə məqsədyönlü şəkildə profilaktik və müalicəvi tədbirlərin həyata keçirilməsini, xəstələr üzərində dispanser nəzarətini, onların reabilitasiyasını mümkün edən sanatoriya-kurort xidmətləri tutur. Bütövlükdə rekreasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi etə qurulmalıdır ki, hər bür kəsin səhiyyə xidmətlərinə olan ehtiyacı minimuma endirilsin.

Sanatoriya-kurort müəssisələrində aparılan müalicənin yüksək tibbi effektivliyi bununla nümayiş etdirilir ki, sanatoriyadan qayıdarkən, xəstələrin 95%-nin səhhəti yaxşılaşır, xroniki xəstəliklərin sonradan kəskinləşməsi halları 2-6 dəfə azalır, hospitallaşdırmaya ehtiyac 2,5 dəfə azalır, iş qabiliyyəti müvəqqəti itirilməklə xəstələnmələrin sayı orta hesabla 30% aşağı düşür.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq sanatoriya-kurort təşkilatlarının özəlləşdirilməsi prosesinin başlanması dövlət, təsisat və ictimai təşkilatlara məxsus sağlamlıq ocaqlarının yandan çoxunun mənsubiyyət formasını dəyişdirdi.

Rekreasiya müəssisələrinin həmkarlar təşkilatları, yerli hakimiyyət orqanları və əmək kollektivlərinin özləri tərəfindən idarə olunması praktikası, çarpayı-yerlilərin, investisiyaların, innovasiyaların, xidmət qiymətlərinin qorunub saxlanmasına mənfə təsir göstərməklə, zamanın sınağından çıxma bilmədi.

Hal-hazırda sanatoriyalar, pansionatlar, balneoloji və pəlçiq müalicəxanaları, kurort agentlikləri, mehmanxanalar, turist bazaları - bütün bunlar, səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, özəl şirkətlərlə təmsil olunurlar. Onlardan bir çoxu assosiasiyalar şəklində konsorsiumlara inteqrasiya olunur.

1995-ci ildə iqtisadiyyatda başlamış canlanma rekreasiya kompleksinə təsir etmişdir. Son illər Azərbaycan əhalisinin ölkə kurortlarında istirahətə, sanatoriya müalicəsinə və turizmə yeni münasibətini aşkara çıxardı. Rekreasiya xidmətlərinə

tələbat hər cəhətdən təklifi üstələdi (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1

Dövlət sanatoriyaları, istirahət və turizm bazaları, vahid (ilin əvvəlinə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Sanatoriyaların və istirahət ocaqlarının sayı, cəmi (1-2 günlük daxil edilmədən)	84	80	75	75	75	75
onlarda çarpayılar (yerlərin) sayı	13905	13740	12140	11277	11659	12215
Sanatoriyaların və müalicə pansionallarının sayı	40	37	32	33	33	33
onlarda çarpayıların (yerlərin) sayı	10198	10058	8315	8377	8393	8368
Sanatoriyaların ümumi sayından uşaq sanatoriyalarının sayı	18	15	15	14	14	14
onlarda çarpayıların (yerlərin) sayı	1485	1360	1360	1320	1320	1320
Sanatoriya-profilaktoriyalarının sayı	4	4	4	4	4	4
onlarda çarpayıların (yerlərin) sayı	65	65	65	65	65	65
İstirahət evlərinin və pansionatlarının sayı	13	13	13	13	13	13
onlarda yerlərin sayı	1119	1112	1255	1112	1030	1578
Turist bazalarının və digər istirahət ocaqlarının sayı	27	26	26	25	25	25
onlarda yerlərin sayı	2523	2502	2505	1723	2171	2204

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Cədvəldən görüldüyü kimi Azərbaycanda sanatoriyaların və istirahət ocaqlarının sayı (1-2 günlük istirahət daxil edilmədən) 2011-ci ildə 84-dən, 2008-ci ildə 75-ə enmiş və sonrakı illərdə dəyişməmişdir. Onlarda çarpayıların (yerlərin) sayı 13,9 mindən 12,2 minə enmişdir.

Sanatoriyaların və müalicə pansionatlarının sayı uyğun illərdə 40-dan 33-ə, onlarda çarpayıların sayı 10,2 mindən 8,4 minə enmişdir. O cümlədən uşaq sanatoriyalarının sayı 18-dən 14-ə, onlarda çarpayıların sayı 1,5 mindən 1,3 minə enmişdir. Sanatoriya profilaktoriyalarının sayı bu illər ərzində dəyişməyib 4 olaraq qalıb, çarpayıların sayı isə 65-dir və uzun müddətdir bu səviyyədə qalır.

İstirahət evlərinin sayı dəyişməsə də, onlarda çarpayıların sayı 1,1 mindən 1,6 minə qədər artmışdır. Turist bazalarının sayı 27-dən 2011-ci ildə 25-ə düşmüşdür.

Onların tutumu 2,4 mindən 2,2 minə qədər azalmışdır. Bu göstəricilər turizm-rekreasiya müəssisələrinin inkişafının respublikada iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasından xeyli geri qalmasını göstərir.

Turizm təkcə iqtisadiyyatın bir sahəsi deyil, o eyni zamanda əhalinin sosial tələblərinin, ehtiyaclarının müəyyən olunması və onların təşkil olunmasıdır. Turizmin sosial əhəmiyyəti şəxsiyyətin fiziki və mənəvi inkişafı ilə bağlıdır:

- o, tərbiyyəvi funksiya ilə - kollektivçilik hissələrini formalaşdırır, mənəvi, əxlaqi, estetik keyfiyyətləri inkişaf etdirir;

- maarifçilik funksiya vasitəsilə - təbiət, tarix, topoqrafiya və diyarşünaslıq

haqqında bilikləri artırır, öz ölkəsinin və dünya xalqlarının mədəniyyəti və ənənələri ilə tanışlıq yaradır;

- sağlamlaşdırım funksiya vasitəsilə — optimal yüklənmə rejiminə riayət olunur, orqanizmin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərən təbii faktorlarla təmin edir, ictimai və şəxsi gigiyena qaydalarına nəzarət olunmasına imkan yaradır, adaptasiya imkanlarını inkişaf etdirir, orqanizmin yüksək səviyyədə fiziki hazırlığını dəstəkləyir;

- idman funksiyası vasitəsilə - ümumi fiziki hazırlığın bazasını yaradır, həmçinin xüsusi turist texnikasının mənimsənilməsinə, turizmdə maksimum nəticələrin əldə olunmasına kömək edir.

Turizmin sosial fəaliyyəti haqqında Manila Deklarasiyasının nəticələrinə əsaslanaraq: “sosial turizm - elə məqsəddir ki, burada cəmiyyət çalışmalıdır ki, aztəminatlı vətəndaşların istirahət hüquqları təmin olunsun” [17, s.113]. Qeyd edək ki, sosial turizm sosial müdafiə funksiyasını yerinə yetirir.

Sosial turizm iqtisadi kateqoriya olub, özündə turizmin müxtəlif növlərini birləşdirməklə, uşaqların, məktəblilərin, gənclərin, pensiyaçıların, əlillərin, əmək və müharibə veteranlarının və digər əhalinin zəif sosial təbəqələrinin dövlət, qeyri-dövlət, xeyriyyə fondları və s. hesabına maliyyələşdirilməsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət sosial turizmi təşkil edir, nəzarət edir və maliyyələşdirilməsini dəstəkləyir. Sosial turizmin təşkilatçıları dövlət müəssisələri, qeri-dövləi müəssisələri, sosial turizm xidməti göstərən təşkilatlar və həmçinin azad həmkarlar təşkilatlarıdır. Qeyd edək ki, keçmiş SSRİ məkanında turizm dövriyyəsinin 80% gəliri sosial turizmdən əldə olunurdu.

Turizmdə rəsmi icazə verilməsi dedikdə, ölkənin istənilən bir sahibkarlıq fəaliyyətini nizamlanması nəzərdə tutulur . Ölkə sahibkara turizm sektorunda fəaliyyət göstərməsinə razılıq vermək üçün bəzi şərtlər tələb edir. Məsələn, sahibkarın mövcud sektorda təhsili və praktiki fəaliyyəti, otaqları, məlumat texnologiyası, düzgün turist marşrutları, mehmanxana, nəqliyyat şirkətləri ilə sazişlərinin olması tələb olunur. Əgər turfirma xaricə turist yollayırsa, deməli onun yolladığı turistləri qonaq edən müəssisələrlə sazişləri olmalıdır.

Lisenziyada aşağıdakılar göstərilir:

1. Sənədli icazə verən dövlət idarəsinin adı:
 - a) hüquqi kəslər üçün — lisenziya verilən hüquqi şəxsin adı və hüquqi ünvanını;
 - b) fiziki kəslər üçün - adı, ata adı, soyadı, şəxsiyyət vəsiqəsinə aid informasiya;
 1. Həyata keçirilməsinə lisenziya verilən fəaliyyət növü;
 2. Sənədli icazənin keçərli olma müddəti;
 3. Lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və onun verilməsinin günü, ayı, ili.

Sənədli icazənin müddəti 5 ili əhatə edir. Sənədli icazənin verilmə tarixinin uzadılması bu icazənin mövcudluğunu təsdiqləyən rəsmi kağızın yenidən formallaşdırılması üsulu yerinə yetirilir. Vaxtı bitmiş sənəd etibarsız hesab edilir.

Sənədli icazə verən dövlət idarəsi zərurət olduqda konkret fəaliyyət forması ilə maraqlanmaq üçün həmin fəaliyyət formasının özəlliklərindən asılı olaraq uyğun təklif alınması üçün aidiyyəti dövlət idarələrinə xəbərdarlıq edə bilər. Sənədli icazə verən dövlət idarəsi hesabına təklif alınması üçün aidiyyəti dövlət idarəsinə yollanmış müraciətə 5 gün ərzində baxılaraq rəy verilir.

Sənədli icazə almaq üçün verilən rəsmi kağızlar icazə verən dövlət idarəsi hesabına təsdiq edilir, xüsusi dəftərdə qeydə alınır, nəzərdən keçirilir, əksikliklər və ya rədd etmək üçün bir şey tapılmadıqda qeydə alındığı gündən başlayaraq 15 gün ərzində lisenziya verilməsi barəsində qərar qəbul edilir. Verilmiş rəsmi kağızlarda problemlər tapıldıqda, bu mövzuda ərizəçiyə 5 gün ərzində yazılı informasiya verilir. Bu problemlər həll edildikdən sonra və qiymətli kağızlar yenidən təqdim edildikdən sonra onlar 5 gün ərzində nəzərdən keçirilir və uyğun olaraq qərar qəbul edilir.

Lisenziya lisenziyanı verən dövlət idarəsinin başçısı və ya onun güvəndiyi vəzifəli şəxs hesabına imzalanır və möhürlə qəbul edilir.

Lisenziyalaşdırılan fəaliyyət sahəsi bölgə nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif obyektlərdə tətbiq edildiyi halda, ərizəçiyə sənədli icazə ilə birgə bütün obyektlər üçün onun ünvanı göstərilməklə lisenziyanın surəti verilir.

Azərbaycan Respublikası başçısının turizmin inkişafının Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, Gənclər, idman və Turizm Nazirliyi hesabına 4 əsas və 3 əlavə turist marşrutlarının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, mühüm və digər turist marşrutlarının keçdiyi məntəqələrin səciyyəsi verilmiş və marşrutun seçilməsi əsaslandırılmışdır. Turist marşrutları hazırlansa da, onların keçdiyi ərazilərdə müvafiq infrastrukturun olmaması bu marşrutların tam fəaliyyətinə imkan vermir.

Mövcud marşrutlar seçilərkən ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşı, tarixi-etnoqrafik amillər də əsas götürülmüşdür. Əsas və əlavə turist marşrutların tərkibində yerli əhəmiyyətli marşrutların ayrılması da mümkündür ki, bu da daxili turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Bakı-Xaçmaz turist marşrutu. Bu marşrut ölkənin şimal regionunu əhatə etdiyinə görə, bəzən şimal marşrutu da adlanır. Bakı-Xaçmaz marşrutu 270 km olmaqla Sumqayıt şəhəri, Xızı, Siyəzən, Şabran, Quba* Qusar, Xaçmaz rayonlarından keçir. Marşrutun əsas üstünlükləri keçdiyi ərazilərdə müvafiq turizm infrastrukturunun inkişaf etməsi, təbii landşaft, dəniz sahili mövqe, mineral və termal

sularla zənginlik, komfort iqlim şəraiti, Yalama-Nabran, Quba kimi turizm mərkəzlərinin formalaşması, iri sənaye mərkəzləri olan Bakı və Sumqayıta yaxınlığı və s.-dir [10].

Bu marşrut boyu 30~dan çox turist obyektı, 20 təbiət abidəsi, 10-dan çox tarixi memarlıq abidəsi (Abşerondan başqa), zəngin və rəngarəng landşaft, Şahdağ milli parkı yerləşir. Marşrutun başlanğıcı Bakı şəhərində olan tarixi memarlıq abidələrini, turizm obyektlərini, Abşeronun təbiət abidələrini, palçıq vulkanların əhatə edir. Abşeron və Bakı şəhərində olan tarixi-memarlıq abidələrinin və təbiət abidələrinin səciyyəsi Bakı-Abşeron yarımadası-Qobustan marşrutunda verilir.

Marşrutun Xızı istiqamətində olan yolda geomorfoloji abidə olan Beşbarmaq dağı, onun yaxınlığındakı «Xıdırzində» piri, Altıağac meşəliyi, Dübrar qayalıqları, Xızı qalasının qalıqları (V əsr) və s. turist obyektləri yerləşir. Hazırda Xızıya gedən yolun bərpasından sonra yol ətrafında bəzi turist obyektlərinin yaradılması turizmin inkişafı üçün ilkin baza rolunu oynaya bilər. Bununla yanaşı, Xızıya gələn turistlər «Cənnət Bağı», «Qızıl Qazma» həmçinin, kiçik istirahət yerlərinin xidmətlərindən istifadə edə bilər.

Siyəzən və Şabran rayonlarının ərazisində turistləri cəlb edən obyektlər «Çıraq-Qala» (V əsr), Şıxlar kəndində Şeyx Heydər (XV əsr) və Pir Xəlil (XVIII əsr) türbələri, Şabran şəhərinin xarabalıqları (V əsr), Şabran rayonunda Keçi Qaya adlanan təbiət abidəsi, Nohurlar kəndində 7 qalıq göl və s. sayılır. Burada «Qalaaltı» sanatoriyası, Şabran istirahət mərkəzi mühüm turist obyektləridir (49).

Marşrutda növbəti dayanacaq olan Quba rayonu zəngin təbiəti, tarixi-memarlıq abidələri ilə seçilir. Quba rayonunda 70-dən çox təbiət abidəsi vardır ki, bunların da əksəriyyəti mövcud marşruta düşür. Quba rayonunda meşə landşaftının üstünlüyü (62%), gursulu çaylar və şələlələr (Aftırca, Kunxırt, Pırbənövşə və s.), mineral sular (Xaltan, Xaşı, Cimi və s.), ekzotik yerlər turistləri daha çox cəlb edir. Marşrut boyu yerləşən tarixi-memarlıq abidələri XV-XIX əsrlərə aid edilir. Bunlara misal olaraq XIX əsrə aid olan hamamları, XVI-XIX əsrlərə aid olan məscidləri, Ağbil kəndindəki səkkiz guşəli türbəni və s. qeyd etmək olar. Quba rayonunda turist obyektlərinin sayı

son illər artmışdır. Mühüm turist obyektlərindən sayılan «Cənnət Bağı», «Şahdağ», «Menecer» otel, «Long Forest» turist bazası, Qəçrəş istirahət mərkəzləri rekreantlara müxtəlif xidmətlər göstərir.

Qubadan sonra marşrutun növbəti dayanacağı Qusar rayonunda Həzrə kəndindəki Şeyx Cüneyd türbəsi (1544), XIII əsrə aid qala divarları, Əniq, Balaqusar, Gündüzqala, Yasab, Hil və başqa kəndlərdəki qədim məscidlər, təbiət abidələrindən Qusarçay dərəsində yaşı 500 ildən çox olan palıd meşəlikləri, şlalələr əsas turist obyektlərindən sayılır. Rayonda istirahət mərkəzlərindən olan Yurd mehmanxanası. Suvar, Şahdağ turist bazası fəaliyyət göstərir.

Marşrutun son məntəqəsi olan Xaçmaz rayonunda 60-dan çox tarixi-mədəni abidələr, 10-dan çox təbiət abidəsi vardır. Tarixi-memarlıq abidələri əsasən XV-XIX əsrə aid olan məscidlər (Uzun oba, Mucuqoba və s. kəndlərdə), Şıxlar kəndindəki Şeyx Yüsif türbəsi (XV əsr), və s. turistləri cəlb edən tarixi abidələrdir.

Xaçmazdakı əsas təbiət abidələrinə Yalama-Nabran meşəlikləri, yaşı bir neçə 100 illə ölçülən palıd ağaclarını qeyd etmək olar ki, bunlar da turistləri daha çox cəlb edir. Rayonda turizm infrastrukturunu son illər inkişaf etmişdir. Yalama-Nabran turizm mərkəzində 30-dan çox turist obyekti fəaliyyət göstərir ki, onların da xidmətlərindən buraya gələn turistlər istifadə edə bilərlər.

Şimal marşrutunun daxilində Quba-Qonaqkənd-Xaltan, Xaçmaz-Nabran-Yalama, Quba-Qəçrəş-Aflırca-Babadağ istiqamətində yerli əhəmiyyətli marşrutlar təşkil etmək olar.

Bakı-Astara turist marşrutu (Cənub marşrutu). Bu marşrut 5 inzibati rayonun (Salyan, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Astara) ərazisini əhatə etməklə uzunluğu 313 km-ə çatır. Bu rayonlarda 20-dən çox turizm obyekti var. Onlar daha çox Masallı, Lənkəran, Astarada fəaliyyət göstərir. Marşrutun keçdiyi ərazidə iki milli park (Şirvan, Hirkan), bir dövlət qoruğu (Qızılağac) yerləşir. Digər tərəfdən də bu region təmiz saf havası, termal və müalicə əhəmiyyətli mineral suları ilə nəinki Azərbaycanda, həm də beynəlxalq miqyasda məşhurlaşmışdır. Bakı-Astara turist marşrutunun əsas üstünlüklərindən biri də onun Xəzər dənizinin cənub sahilləri

boyunca yerləşməsi və Talış dağlarının ekzotik landşaftı ilə həmahəng təşkil etməsidir. Lənkəran bölgəsinin özünəməxsus təbii landşaftını, əhalisinin qonaqpərvərliyini, milli və mədəni irsin nümunələrini, yerli xalqın zəngin və müxtəlif sənətkarlıq vərdişlərini nəzərə alaraq, yaşıl və kənd (aqr) turizminin inkişafı planlaşdırılır.

Marşrutun keçdiyi regionda turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi üçün qeyri-hökumət təşkilatlarına və turizm sektorunda çalışan orta və kiçik sahibkarlığa geniş imkan yaradılmalıdır. Bu marşrutun ətrafında müxtəlif xidmətlər göstərə bilən turizm infrastrukturunun yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Marşrut üzrə hərəkət edən turistlər «Qobustan» tarixi-etnoqrafik muzeyində qayaüstü rəsmlərlə tanış ola bilirlər. Qobustandan Salyana hərəkət edən turistlər Babazənən palçıq vulkanı, Qumravar körpüsü (XVII əsr), «Ağa Hüseyn» məscidi (XIX əsr) tarixi abidəsi, Salyan tarix-diyarşünaslıq muzeyi və Şirvan milli parkı ilə tanış ola bilirlər [10]. Şirvan Milli Parkında fotoovçuluq və ekzotik səyahətlərin təşkili mümkündür.

Cəlilabad rayonuna gələn turistlər rekreasiya sərvəti kimi onun təbii landşaft ekzotikliyi ilə seçilən əraziləri, çayları (İncəçay və Göytəpəçay) seyr etməklə yanaşı diyarşünaslıq muzeyi ilə tanış ola bilirlər.

Turistlər Masallı rayonunda olarkən əsasən XVII-XIX əsrlərə aid olan məscid və türbələr, digər tarixi-mədəniyyət abidələri, Masallı diyarşünaslıq muzeyi və Qızılağac Dövlət Qoruğu ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bununla yanaşı, turistlərə yerli mətbəx, ənənəvi sənətkarlıq nümunələri təklif olunur. «Masallı» otel, «İstisu» istirahət mərkəzi, «Daşvənd», «Türkan», «Rasim» və «Dəmirağacı» adlanan istirahət zonaları və motellərin xidmətlərindən istifadə edə bilirlər.

Lənkəranın dənizkənarı mövqeyi, əlverişli coğrafi və təbii şəraiti turistləri cəlb edən amillərdən sayılır. Lənkəran rayonuna gəlmiş turistlər şəhər qalasının qalıqları (IX əsr), Böyük Bazarda yerləşmiş məscid (IX əsr), Rus kilsəsi (XIX əsr) tarixi-memarlıq abidələri, diyarşünaslıq muzeyi ilə tanış ola bilirlər.

Lənkəranda olan təbiət abidələri, dəmirağacı meşəlikləri, mineral və termal su

mənbələri, rayonun özünəməxsus mətbəxi buraya gələn turistləri daha çox cəlb edir. Lənkəranda 20-dən çox təbiət abidəsi və müxtəlif mədəni irs nümunələri turizmde istifadə üçün əlverişli sayılır. Lənkəranda turistlər «Xan bulağı» istirahət evinin, «İstisu» müalicə kurortunun, «Lənkəran» sanatoriyasının, Hirkan və Xəzər mehmanxanalarının xidmətlərindən istifadə edə bilirlər.

Marşrutun son məntəqəsinə, Astara rayonuna çatmış turistlərin XIX əsrdə inşa edilmiş və Şahağac kəndindəki türbə (XII əsr), Qapıçı-məhəllə kəndindəki karvansara (VII əsr) tarix-memarlıq abidələrinə, Astara diyarşünaslıq muzeyinə baxmaq imkanı var. Astara rayonunda 10-dan çox təbiət abidəsi, yaşı 100 ilə çatan dəmirağacı, Hirkan milli Parkı, «Yanar bulaq», öz ekzotikliyi ilə seçilən dağ çayları və şələlələr, sənətkarlıq, milli mətbəx turistləri daha çox cəlb edir. Şəhərdə gecələmək istəyən turistlər mehmanxanaların və motellərin xidmətlərindən istifadə edə bilirlər.

Bakı-Balakən turist marşrutu. Respublikamızın qərbinə və şimal-qərbinə tərəf yönəlmiş, 9 inzibati rayon ərazisindən keçən bu marşrutun uzunluğu 394 km-dir. Marşrutun üzərində 20-dən çox turizm obyektı yerləşir. Əsas turist obyektləri Şamaxı, İsmayıllı, Qəbələ, Şəki, Qaxda fəaliyyət göstərir. Marşrutun keçdiyi ərazilərdə bir milli park (Şahdag Milli Parkı), 4 dövlət qoruğu (Zaqatala, İlisu, İsmayıllı, Qəbələ), 2 tarixi- mədəniyyət qoruğu (Lahıc, Basqal) fəaliyyət göstərir.

Şəki şəhəri Respublikamızın mərkəzi bölgələrindən bir qədər aralıda, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində salınıb. Şəhərin landşaftı həqiqətən gözəl görünüşü ilə fərqlənir. Şəkiddə yerləşən çoxsaylı məscidlər, minarələr, karvansaralar turistlərin böyük marağına səbəb olur. Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən, 2000 ildən artıq yaşı olan Alban məbədinə aparılan arxeoloji qazıntılar və bərpa işləri başa çatmış və o, muzeyə çevrilmişdir. «Yuxan Karvansara» binası tarixi abidə olmaqla, burada həm də «Şəki Karvansara» mehmanxana kompleksi fəaliyyət göstərir [13]. Bu marşrutun keçdiyi inzibati rayonlardan biri də Zaqataladır. Rayonda zəngin təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə edilməsi ovçuluq turizminin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Ərazinin cəlbedici təbii landşaftı, toxunulmaz meşə

sahələri, sərin bulaqları və dağ çaylarındakı şlalələr həm yerli, həm də xarici ölkə turistləri üçün yaddaqalan və maraqlı istirahət mənbəyi ola bilər.

Balakən rayonu gözəl təbiətə, zəngin sərvətlərə malikdir. Rayonda turizmi hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar və perspektivlər vardır. Belə ki, Balakən rayonu mədəni-tarixi abidələr, nadir fauna nümunələri, təbii dərman bitkiləri ilə çox zəngindir. Zaqatala qoruğunun xeyli hissəsi Balakən ərazisinə düşür. XVIII əsrdə Şeyx Şamil tərəfindən müdafiə məqsədilə tikilmiş qala divarları indiyədək qorunur.

Bu marşrutla hərəkət edən turistlərin ilk dayanacağı Qobustan rayonunun inzibati mərkəzi olan Mərzə qəsəbəsidir. Turistlər Mərzədə Diri Baba məqbərəsi Şah Abbas karvansarası, Dağ Kolanlı kəndindəki Şeyxbiyərgü abidələri ilə tanış olmaq imkanına malikdir.

Marşrut üzrə növbəti dayanacaq məntəqəsi Qəbələ rayondur. Qəbələ rayonu turizmin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanın ən əlverişli yerlərindən biridir. Rayonun təbii-coğrafi imkanları, fauna və flora aləmi heyranedicisi olduğuna görə, burada turizmin demək olar ki, bütün növlərini inkişaf etdirmək olar. Şimaldan Qəbələ rayonunu əhatə edən Şahdağın ətəklərində bir neçə yerdə, o cümlədən Nohur gölünün ətrafında salınması planlaşdırılan turizm zonaları artıq müəyyən edilmiş və bu istiqamətdə bəzi işlər həyata keçirilmişdir. Qəbələ ərazisindən dağların yamacı ilə keçən Bakı-Balakən magistral avtomobil yolunun ətraflarında təbii gözəllikləri ilə seçilən ərazilərin mövcudluğu yol kənarında bir neçə motelin tikilməsinə imkan verir.

Turistlər Çuxurqəbələ kəndində Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu, Həzrə kəndində memarlıq abidələri (XV-XVI əsrlər), Qədim Qəbələ şəhərinin xarəbəliqləri, eləcə də şəhərdə yerləşən tarix-diyarşünaslıq muzeyi, İsmayıl bəy Qurtqaşının ev muzeyi, Şəhidlərin xatirə muzeyi ilə tanış ola bilərlər. Qəbələ rayonunda Durça, Laza, Bum, Vəndam kəndləri öz landşaft ekzotikliyi ilə seçilməklə yanaşı, zəngin soyuq mineral bulaqlara malikdir.

Qəbələdə gecələmək istəyən turistlər «Dağ turist» bazası, «Sahil», «Ay işığı», «Xanlar» və «Qəbələ» istirahət zonalarının, «Qafqaz», «Gilan» və «Qəbələ»

otellərinin xidmətlərindən istifadə edə bilərlər.

Marşrutla hərəkət edən turistlərin beşinci dayanacaq məntəqəsi Oğuz rayonudur. Azərbaycanın «İsveçrəsi» adlandırılan Oğuz gözəl təbiətə malik olmaqla yanaşı, qədim tarixi ilə də seçilir. Bu yerlərdə ilk yaşayış məskənləri hələ neolit dövründən salınmağa başlanmışdır.

Rayon ərazisində çoxlu sayda tarixi abidələr mövcuddur. Oğuz şəhərində Alban məbədi, Muxas kəndində Üç mərtəbəli qüllə (IX əsr), Xaçmaz kəndində Gebur qalası (VII əsr), Kərimli kəndində Türbə (XV əsr), Sarısu çayı üzərindəki körpü (XIX əsr) turistlərin marağına səbəb olur. Rayonda gecələmək istəyən turistlər mehmaxananın və motelin xidmətlərindən istifadə edə bilər.

Marşrut üzrə növbəti dayanacaq məntəqəsi Şəki rayonudur. Turistlər burada Kiş kəndində salınmış «Gələrsən-Görərsən» (XV əsr), «Yuxarı-Baş» Dövlət tarix-memarlıq abidəsi, Xan sarayını (1796), «Yuxarı Karvansara» binasını seyr etməklə yanaşı, diyarşünaslıq və tətbiqi incəsənət muzeyləri ilə də tanış ola bilərlər. Şəki xalçaları, taxta üzərində oyma sənəti, Şəki mətbəxi, rayonun özünəməxsus yumorları onu digər bölgələrdən fərqləndirir. Şəkiyə gələn turistlərə «Karvansara», «Marxal», «Şəki» otellərinin, «Gələrsən-Görərsən», «İlisu», «Sahil», «Səadət» istirahət evlərinin xidmətlərindən istifadə etmək təklif olunur [12, s.178].

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin turizm sahəsindəki mütəxəssisləri Naxçıvan MR-dəki turizm obyektlərinin, tarix-mədəni və memarlıq abidələrinin mövcud vəziyyəti əsas tutaraq, aşağıdakı həyata keçirməyi məqsəduyğun sayır:

- Yerli icra orqanlarının təklifi və razılığı əsasında Naxçıvan bölgəsində turizmin inkişafının Baş planının sxem variantının hazırlanması.
- Turizm bazalarında təklif və tələbatın paralel inkişafını təmin etmək üçün regionun ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması.
- Avtomobil yollarının bərpası, yeniləşdirilməsi və müvafiq xidmət strukturlarının müasir tələblərə uyğun qurulması.
- Marşrut boyu turistlərin marağına səbəb olan ən qədim və memarlıq

baxımından cəlbedici tarix-mədəniyyət abidələrinin nümayiş obyektini kimi standartlara uyğun bərpa edilməsi.

- Mövcud olan rekreasiya və istirahət zonalarının bərpası ilə yanaşı, Baş plana uyğun yenilərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

- Marşrut boyu turizm fəaliyyətinə təsir göstərə bilən turizm xidməti obyektlərinin inventarizasiyası.

-Müxtəlif növ turist xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi (avtomobillərin icarəyə verilməsi, yaşıl və kənd turizmi, həmçinin ekoturizm).

- Yerli icra orqanları, ictimai birliklər və özəl sektordan marşrut boyu ərazilərə daxil olan turizm infrastrukturunun yaradılmasına və genişləndirilməsinə dair qəbul edilmiş layihələrə üstünlük verilməsi və onların reallaşmasının dəstəklənməsi.

Turizm xidməti sahəsində çalışan kadrlarının peşə hazırlığı səviyyəsinin artırılması üçün xüsusi kursların keçirilməsi.

Bakı-Şuşa əlavə turist marşrutu. Qafqazın konservatoriyası hesab edilən Qarabağ rəngarəng, heyranedicu təbiət mənzərələri, qədim tarix-mədəniyyət abidələri ilə hələ sovet dövründə yerli və xarici turistlərin böyük marağına səbəb olmuş və Bakı-Mingəçevir Şuşa-Laçın-Yerevan ümumittifaq turist marşrutuna daxil edilmişdi. Bu marşrutun keçdiyi məntəqələrdə müvafiq turizm infrastrukturunu qurulmuşdu. Şuşa şəhərində «Şəfa» adlanan 130 nəfərlik turist bazası və tikinti işləri 1988-ci ildə başa çatsa da, Ermənistanın qanunsuz hərəkətləri ucbatından 200 nəfərlik 4 mərtəbəli mehmanxana əfsuslar olsun ki, turistlərə xidmət göstərə bilməmişdir. Ağdam şəhərindəki «Şahbulaq» atçılıq turist bazası da cəmi bir neçə il fəaliyyət göstərə bildi. Onu demək kifayətdir ki, yalnız Şuşa rayonunun və Şuşa şəhərinin 200-dən artıq tarix, memarlıq və təbiət abidəsi dövlət mühafizəsinə götürülmüş və daşınmaz tarix-mədəniyyət abidələri sırasına daxil edilmişdir. Qarabağın işğalı ucbatından hazırda marşrutun turizm infrastrukturunun vəziyyətini öyrənmək qeyri-mümkündür. Ümid edirik ki, işğal altında olan torpaqlarımız azad edildikdən sonra Bakı-Yevlax-Bərdə-Ağdam-Şuşa marşrutu Azərbaycanın ən maraqlı marşrutlarından biri olacaqdır.

3.2 Turizm sferasında maliyyə nəzarəti tədbirləri üzrə müasir qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azadlıq qazandığımız ilk illərdə bəzi daxili və xarici problemlərin toruna düşən ölkəmiz ağır və qarışıq dövlət quruculuğu yolu keçdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə prezident seçilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi dəyişməzlik, sülh bərqərar oldu, iqtisadiyyatda çöküşün qarşısı alındı, bütün sektorlarda dinamik inkişafın əsası qoyuldu.

Ulu öndər Heydər Əliyev hesabına təməli qoyulan əhəmiyyətli tərəqqi xətti prezident İlham Əliyev hesabına müvəffəqiyyətlə davam etdirilir, respublikamız dünyanın bir çox ölkələrində tanınır, beynəlxalq ölçüdə nüfuzu güclənir.

İqtisadiyyatda müşahidə edilən daxili yenilikləri qeyri-dövlət sahəsinin vəzifəsini daha da artırır. Sənaye və kənd təsərrüfatı məmulatlarının istehsalında, tikinti, nəqliyyat, alış-veriş, rabitə, məlumat və kommunikasiya avadanlıqları sektorlarında böyük nailiyyətlər qazanılıb. Səmərəli makroiqtisadi mühit, aparılan islahatlar ölkə əhalisinin yaşayışının bir sıra istiqamətlərində olduğu kimi, turizm sektorunun tərəqqisini də stimullaşdırıb.

Çətin görülən təbii-iqlim mühiti olan Azərbaycan Respublikasında turizmin tərəqqi etməsi üçün zəngin imkanlar var. Yer üzündəki 11 iqlim qurşağından 9-nun respublika ərazisində qeydə alınması, bitki və heyvan aləminin münbitliyi, tarixi qoruqların, ovçuluq fəaliyyətlərinin olması, Xəzər dənizi ətrafında istirahət zonalarının yaradılması, 6 mindən çox incəsənət və mədəniyyət abidəsinin mühafizəsi dövlətin beynəlxalq turizm bazarının bir üzvü olmasına həqiqi imkandır. Azərbaycan Respublikasının azadlıq qazanmasından keçən 20 il müddətində turizmin tərəqqisinə stimullaşdıracaq bir sıra əsas qanunvericilik protokolları təsdiq edilib. Keçən zaman intervalında bu sektorda vacib tədbirlər görülüb, “Mədəniyyət haqqında”, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması barəsində”, “Turizm haqqında” və s. əsas normativ protokollar təsdiq edilib.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 aprel tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin formalaşdırılmasından sonra

turizmin tərəqqisində yeni mərhələ başlandı. Respublikada turizmin tərəqqisi və turizm tədarüklərindən məqsədəuyğun faydalanması məqsədi ilə prezident Heydər Əliyev hesabına qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin tərəqqisinə aid Dövlət Proqramı” bu mərhələnin əsasını qoydu. Proqramın qayəsi turizm sektorunda dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsini, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisini bərpa edən mexanizmlərdən biri olaraq turizm sərvətlərindən əlverişli istifadəni sağlamaq idi. Bunun üçün Dövlət Proqramında turizm imkanlarından məqsədəuyğun faydalanmaq, sahibkarlığı təkmilləşdirmək, mübarizəyə davamlı turizm bazarı formalaşdırmaq, gəlir cədvəlinə daxil olan təminatın miqdarını artırmaq, servisin keyfiyyətinin artırılmasını, onun beynəlxalq qaydalara uyğunlaşdırılmasını bərpa etmək, xarici investorları turizm sektoruna cəzb etmək və s. əsas funksiyalar təyin edilmişdi. Proqramda hədəflənən vəzifələr müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib.

Son dövrlərdə prezident İlham Əliyevin turizmin tərəqqisi istiqamətində ayırdığı diqqət bu sahənin təkmilləşməsinə yeni yollar açıb. 2006-cı ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi fəaliyyətə başladıqdan sonra turizmin tərəqqi etdirilməsi sahəsində işlər daha da möhkəmləndirilib, növbəti 5 ildə turizm sektorunu stimullaşdıracaq əhəmiyyətli tədbirlər görülüb, turizm və sahəvi qanunvericilik münbitləşdirilib.

2004-2008-ci və 2009-2013-cü illərdə “Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqram”ları, “Turizm və rekreasiya əraziləri barəsində örnək ediləsi Əsasnamə”, “Azərbaycan Respublikasında ekoloji durumun yaxşılaşdırılmasına aid 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”, “Azərbaycan istirahət zonaları” Dövlət Proqramı, “Azərbaycan Respublikasında istirahət zonalarının 2009-2018-ci illərdə tərəqqisi üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin təkmilləşməsinə aid Dövlət Proqramı” kimi əsas qiymətli kağızlar turizmin tərəqqisinə yeni şərait yaradıb.

Bundan başqa, “Azərbaycan Respublikasına səfər etmiş xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün vizaların müddətlərinin uzadılması Qaydaları”,

“Turist-ekskursiya servislərinin sertifikatlaşdırılması Qaydası”, “Təbii müalicə ehtiyatlarından, müalicə-sağlamlaşdırma mərkəzlərindən və istirahət zonalarından istifadə Qaydası və rejimi”, “Kurortlar barəsində Nümunəvi Əsasnamə”, müasir dövlət normaları və s. kimi əsas qiymətli kağızlar gündəmdə olub. Bütün sözügedən işlərdən sonra respublika prezidenti tərəfindən 2011-ci ilin “Turizm ili” qəbul edilməsi bu sektora dövlət qayğısının bəsit nümunəsi olmasından başqa, turizmin tərəqqisi üçün növbəti geniş tədbirlərin əsasının qoyulması deməkdir [14,s. 136].

Hazırda dünya turizm bazarındakı dəyişkənlik fonunda Azərbaycan Respublikasına lap çox turist cəzb edilməsi sektorunda işlər görülür və görülən işlər yaxın zamanlarda öz xeyrini göstərəcək. Turizm sektorunda qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi tədbirləri görülür. 2011-ci ilin başlanğıcında uyğun nizamnamələrə əlavə dəyişikliklər edilib, təzə qanunlar qəbul edilib. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Ölkəni tərk etmək, ölkəyə səfər etmək və pasportlar haqqında” nizamnamədə yeniliklərin edilməsi turizm axınının çoxalmasına şərait yaradacaq. Əlavə olaraq, 2011-ci ilin yanvar ayında Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Kollegiyasının təklifi ilə “Turizm bələdçilərinin və tərcüməçi-gidlərin mütəxəssisləşmələrini qəbul edən professional attestasiyanın keçirilmə metodları və şərtləri mövzusunda Əsasnamə”nin qəbul edilməsi bələdçi-gidlərin fəaliyyətini tənzimləməklə bu sektordakı boşluqları ləğv edəcək. Həmçinin, birinci dəfə, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin yardımı ilə “Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm qanunvericiliyi” kataloqu tərtib edilib. Bu kataloq vasitəsilə mədəniyyət və turizm sektorunda işləyənlər üçün uyğun qanunvericiliklə tanış olmaq xeyli rahat olacaq, qanunvericiliyin axtarışına az vaxt sərf ediləcək. Birlik təşkil edən sahibkarlar, hüquqşünaslar, araşdırmaçılar, müəllimlər, tələbələr üçün də vacib rol oynayacaq.

“Turizm ili” sahəsində Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi zəncirvari tədbirlər təşkil edir. Sözügedən tədbirlərin qanunvericilik sektorunda uyğun gedişatla yekunlaşması respublikamızda turizmin sürətli tərəqqisinə, Azərbaycan Respublikasının dünya turizm bazarında haqqı olan mövqeni tutmağa əsas töhfə hesab edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının dünyada yalnız neft ölkəsi olaraq deyil, səmərəli coğrafi şəraitə sahib bir ölkə kimi tanınması üçün 2010-cu ildə "2010-2014-cü illərdə Azərbaycanda turizmin tərəqqisinə aid" Dövlət Proqramının təsdiq olunması, Prezident İlham Əliyev hesabına 2011-ci ilin respublika ərazisində "Turizm ili" kimi qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planının qəbul və tətbiq olunması respublikamızda turizm sənayesi dövrünün təməli oldu. Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının təşəkkül tapması dövrü 2001-ci ildən hesablanır. Belə ki, 2001 –ci ilin 4 iyul tarixində ümummilli lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə bu sektora nazirlik statusu verilib. Gələcək dövrlərdə isə dövlətin köməyi hesabına respublikamızda turizm sənayesi tərəqqi edərək təkmilləşib. Nəticədə, əgər 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 3 turizm müəssisəsi mövcud idisə, hal-hazırda turizm müəssisələrinin sayı 300-ə çatır. Hazırda mehmanxana tipli sayı 300-dən çox obyekt xüsusi lisenziya nəticəsində işləyir ki, nəticə etibarilə bu respublikamızda bu sektorun fasiləsiz tərəqqisinə əyani sübutdur. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) 2001-ci ilin sentyabr ayında Seulda təşkil edilən Baş Assambleyasında sözügedən təşkilatın tamhüquqlu iştirakçısı seçilən Azərbaycan ərazisində turizm sahəsini nizamlayan üç amil vardır: dövlət turizm təşkilatı, regional icra idarələri və turizmin xüsusi sahəsi. Ölkəmizin ərazisində hər üç sahəsi - turizm servisi bazarını nizamlayan mühüm qiymətli kağız isə 4 iyun 1999-cu ildə təsdiq olunan 17 maddədən ibarət "Turizm haqqında nizamnamə"dir. "Turizm nizamnaməsi" Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının qanuni əsaslarının təşkil edilməsinə istiqamətlənmiş dövlət siyasətinin şərtlərini və turizm fəaliyyətinin əsaslarını təyin edir, turizm sektorunda qarşılıqlı əlaqələri nizamlayır, sosial-iqtisadi tərəqqini bərpa edən mexanizmlərdən biri olaraq turizm təminatlarından məqsəduyğun faydalanılması qaydasını təsdiq edir. Bu nizamlama respublikada yeni fəaliyyət göstərən turizm sektorunun tərəqqisini həm stimullaşdırır, həm də respublika üçün turizmdən maksimum istifadə etməyə şərait yaradır.

Lakin, dünya möcüzələrini görmək və bu mənzərədən həzz almaq bütün dünya əhalisinin məxsusi bir haqqıdır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 13-cü

maddəsində də göstərildiyi kimi, turist və ziyarətçilər, dövlət və dövlətlərarası hüquqlara müvafiq olaraq öz dövlətləri daxilində və ya dövlətlər arasında səfər etmək ixtiyarına sahibdirlər. Respublikamızın turizm tarixi qədim və kaloritli olsa da, bu sektorun tərəqqi istiqamətlərini, mahiyyət və vəzifəsini ifadə edən mövcud hüquqi baza mükəmməl hesab edilmir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsində istirahət hüququ “ən vacib insan və vətəndaş hüquqları”ndan biri olaraq qəbul edilmişdir. Ancaq turizm qanunvericiliyində mühüm boşluqlardan biri sırf dövlətin vacib nizamnaməsi sayılan Konstitusiyamızda turizmin iqtisadi tərəqqisinə əsaslanan bir qazanc sahəsi kimi hesab edilməməsi, səyahət hüququ ilə əlaqədar heç bir maddəyə rast gəlinməməsidir. Əksər ölkələrin Konstitusiyalarında (məsələn, qonşu Türkiyə) səyahət hüququ əhalinin öz hüquqlarından biri kimi qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, yerli və xarici turistlərin hüquqları bir çox normativ protokollarda göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bununla əlaqədar norma geniş formada qeyd edilməyib. Hazırkı qanunvericilikdəki boşluqlar turizm sahəsində sui-istifadə vəziyyətini (süni dəyər artımı, turist hüquqlarının tapdalanması və s.) meydana çıxarır.

Sözügedən problemlərin çözülməsində vacib mexanizm mütəşəkkil normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasıdır. Bu baza respublika ərazisində turizm siyasətinin perspektivlərini, əhəmiyyətini, turizmin ayrı-ayrı növlərinin tərəqqi etdirilməsini, hazırkı turizm imkanının beynəlxalq aləmdə özünü göstərməsini, yerli və xarici turistlərin hüquqlarını, dövlət və xüsusi sahə münasibətlərini nizamlayan hüquqi normaları əhatə etməlidir.

Vurğulamaq lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında turizm qanunvericiliyinin inkişaf etdirilməsi sahəsində tədbirlər təşkil edilməkdədir. Turizmin tərəqqisi yönündə təsdiq edilən bir çox hüquqi-normativ protokollar, aparılan islahatlar sırf ölkənin turizm potensiallarından məqsədəuyğun formada faydalanması, Azərbaycan Respublikasının yer üzündə təkə neft ölkəsi olaraq yox, həmçinin zəngin turizm imkanı, əlverişli coğrafi şəraitin hakim olduğu bir ölkə kimi tanınması qayəsini daşıyır. 2010-cu ildə “2010-2014-cü illərdə Azərbaycan ərazisində

turizmin tərəqqi etməsinə aid” Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi, Prezident İlham Əliyev hesabına 2011-ci ilin Azərbaycanda “Turizm ili” kimi qeyd edilməsi, bununla bağlı irimiqyaslı Tədbirlər Planının qəbul və təşkil olunması əsasında respublikamızda turizm sənayesi yeni dövrə keçid etmişdir. Nəticədə, yenə də bəzi sahələrdə boşluqlar özünü biruzə verir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikası 23 illik qısa tarixi azadlığa və faktiki müharibə mühitinə sahib bir ölkədir, artıq tarixi minillərə əsaslanan turizm imkanının gerçəkləşməsi zamanıdır. Buna görə də cəhd etməliyik ki, Azərbaycanın sırf zəngin, çoxəsrlik, özünəxas turizm dəyərlərini hər şeyi ilə bütün dünyada tanıdaq. Daxili turizm potensialını artırmalı, qanunvericilikdəki boşluqları nizamlamalı, problemlərin çözülməsi metodlarını təyin etməliyik [14, s.48].

Turizm sahəsi, obrazlı təsvir etsək, dövlətlərarası münasibətlərə sülh, dostluq duyğusunu aşılaraq, həm iqtisadi, həm sosial, həm də siyasi tərəqqi üçün əsas əhəmiyyət daşıyır. Əgər beynəlxalq sektorda söz sahibi olan dövlət olmaq istəyiriksə, ilk əvvəl qüvvətli dövlətlər və millətlərlə qlobal yaxınlaşmanı bərpa etmək şərtidir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı 2020-ci ildə bütün yer üzündə 1 milyard 600 milyon insanın turist kimi səfər edəcəyini, bu turistlərin 2 trilyon dollardan çox xərcləyəcəyini iddia edir. ÜTT-nin verdiyi informasiyalara əsasən dünya əhalisinin 3,5 faizi fəaliyyətdə olacaq. Bizim üçün seçilmiş hədəf bu imkandan bacardığımız qədər istifadə etmək, növbəti dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının turizm ölkəsi kimi bilinməsinə yiyələnmək, bir çox turist səfərlərini dövlətimizə yönləndirmək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Son olaraq onu qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə turizm xidməti ilə məşğul olan müəssisələrin öz fəaliyyətlərini müsbət istiqamətə doğru yönəltməsi maliyyə nəzarəti sistemi ilə birbaşa əlaqədardır. Mehmanxanalarda həyata keçirilən maliyyə nəzarəti işləri müəssisə idarəçilərinin bütün ehtiyaclarını qarşılamaq və təyin olunan məqsədlərə xidmət edə biləcək bir xüsusiyyətə malik olmalıdır.

Ölkəmizdə turizm müəssisələrində maliyyə departamenti mehmanxanada həyata keçirilən fəaliyyətlərlə bağlı olan hesabların qeydiyyatının aparılması, sinifləşdirilməsi və bütün bu işlərlə bağlı sənədlərin qüsursuz bir şəkildə hazırlanması məsələlərini həyata keçirir.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində hər mehmanxana müəssisəsinin vəzifələri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- 1.Müəssisə əmlakını, öhdəliklərinin və bütün təsərrüfat əməliyyatlarının audit uçotunu, maliyyə göstəricilərinə dair hesab planı, digər normativ sənədlərə uyğun maliyyə hesablarında işlənilib hazırlanmış nəzarət standartlarını və qarşılıqlı əlaqə ikili yazılış üsulu ilə yerinə yetirilməli;
- 2.Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarını uçotda düzgün əks etdirməli, düzgün əks etdirməli, əmlakın qiymətləndirilməsini hesabat dövrü ərzində təsərrüfatçılıq şəraitindən asılı olaraq qəbul olunmuş nəzarət siyasətinə və mövcud olan qanunauyğun hesab edilən maliyyə nəzarəti standartları və bu nəzarətə aid digər normativ sənədlərin tələblərinə əməl olunmalı, keçən dövr ilə müqayisədə uçot siyasətindəki dəyişikliklər, audit hesabatında izahı verilməlidir ;
- 3.Mövcud əmlakın, öhdəliklərin, kapitalın, hesablaşmaların və digər əmtəə-material dəyərlərinin inventarlaşmasının nəticələri hesabat dövründəki (ay, rüb, il) uçotda tam və düzgün şəkildə əks etdirilməlidir.

Maliyyə nəzarəti yazılışlarında bütün təsərrüfat əməliyyatları ardıcıl olaraq düzgün qeyd edilməlidir;

Hal-hazırda avtomatlaşdırma, istənilən müasir mehmanxananın ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Buna görə də biz, mehmanxana biznesində yeni informasiya

texnologiyasının tətbiqi ilə eyni vaxtda işçi heyətini ixtisar etməklə xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail ola bilərik. Bunun üçün isə mehmanxananın idarəetmə sistemini avtomatlaşdırmaq üçün qlobal beynəlxalq kompüterləşmənin imkanlarından istifadə etməklə yanaşı mehmanxanada, daxili kompüterləşmə sistemi tətbiq edilməlidir. Bu sistem təsiredici qüvvəyə malik olmalı və öz tərkibində mühasibat moduluna, yaxud mühasibatlıqda geniş istifadə edilən proqrama uyğunlaşdırılmalıdır. Sözügedən tələblər Azərbaycanın “Hilton” otelində göstərilən mehmanxana xidmətinin avtomatlaşdırılması sistemində özünü doğrultmuşdur. Kompüterləşmiş mühasibat sisteminin digər mehmanxanalara da tətbiq edilməlidir. Bu halda aşağıdakı müsbət nəticələri əldə edə bilərik:

1. xidmət işlərinin avtomatlaşdırılması ilə həm müştərilər nəticədən razı qalacaqlar, həm də mehmanxana avtomatlaşdırılmış rejim ilə işlədiyindən əlavə işçiyə gəlir ödəməli olmayacaq;
2. müştərilərə xidmətin keyfiyyəti və sürətini yüksəltməsi ilə mehmanxana rəqabətə davamlı bir obyektə çevriləcək;
3. qonaqlarla hesablaşmanın avtomatlaşdırılması nəticəsində müştərilərin sayında artım və xarici turistlərin cəlb olunması baş verəcək;
4. mühasibat, vergi və operativ uçotu vahid sistem üzrə aparılması ilə mühasibatlıq işləri asanlaşacaq;
5. otelin fəaliyyəti üzrə analitik informasiyaları formalaşdırmaq və mühafizə etmək mümkün olacaq;
6. bir neçə hüquqi şəxs və korpus üzrə uçot əməliyyatlarının aparılması təmin ediləcək.

Son olaraq qeyd edək ki, mehmanxana xidməti müəssisələri üçün effektiv maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili vacib bir məsələdir və Azərbaycan Respublikasında da beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək nəzarət sisteminin təşkil edilməsi zəruridir. Bunun üçün isə ilk növbədə mehmanxana xidməti göstərən müəssisələrdə tətbiq olunan dövlət maliyyə nəzarəti sistemindəki nöqsanlar aydınlaşdırılmalı və həlli yolları axtarılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. “Turizm və rekreasiya probleməri: problemlər və perspektivlər”. Birinci elmi-praktiki konfransın materialları-Bakı: Mütərcım, 2017, 104 s
2. Abbasov Q.Ə., “İdarəetmə uçotu nədir?”, //Maliyyə və uçot: jurnal, № 2, 2008, s. 3-6.
3. Abbasova F. Xarici investisiyalar və Azərbaycan iqtisadiyyatı “iqtisadiyyat və Audit” No 1, Bakı, 27 dekabr 2003
4. Abbasova F.Q. Azərbaycanda turizmin inkişaf imkanları // “İqtisadiyyat və audit” Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, 2008, N 5(95). s. 53-56
5. AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2018. Bakı, 2011.640 s.
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, “Azəməşr”, 1995,
7. Azərbaycan Respublikası prezidentinin “Azərbaycan Milli Parklarının ümumi qaydalarının təsdiqi haqqında” fərmanı, Bakı, 4 İyul, 2001.
8. Azərbaycan respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri. /Elmi-praktiki konfransın materialları/ Bakı, “Nağıl Evi” nəşriyyatı, 2003. 336 s.
9. Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu, Bakı 27 iyul, 1999
10. Azərbaycan Respublikasının“Sahibkarlıq haqqında” Qanunu, Bakı,1dekabr 1992,
- 11.Azərbaycan: bələdçi kitabı, Bakı, 2003
- 12.Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2017, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2011, 848 s
13. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2018, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2012. 816 s
- 14.Bilalov B.Ə, Güllalıyev Ç.G., –“Turizmin Əsasları” ,Bakı,2015
15. Cabbarov Əli “Naxçıvan Muxtar Respublikasında beynəlxalq turizmin inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının rolu” “İqtisadiyyat və həyat”, N6, 2006
- 16.Əhməd zadə M.İ., “ Maliyyə hüququ”, Bakı: Qanun, 2003, 80 s.
17. Ələsgərov A.K. Keçid dövrünün sosial-iqtisadi problemləri.(MDB ölkələri timsalında) M. “Elm” nəşriyyatı, 2011,26 .
- 18.Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin gəlirləri və istehlakın maliyyə

mexanizmləri. Bakı: “Elm”, 2007. 248 s.

- 19.Əliyev M.M., “Azərbaycan Respublikasında daxili auditin təşkilinin müasir vəziyyəti və onun inkişaf istiqamətləri”, Bakı, 2004, 26 s.
- 20.Əyyubov A.D. və başqaları. İqlim resursları və onlardan istifadə yolları “Azərbaycan XXI əsr astanasında” konf. mater,- Bakı: 1997. səh.-231.
- 21.Hüseynov İlqar, Əfəndiyeva Nigar “Turizmin əsasları” Bakı: - “Mars-Print” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi. 2007. 442 s.
- 22.Mehrəliyev E.Q. Məhsuldar qüvvələrin regional yerləşmə məsələləri, Bakı,- “Mütərcim”, 2010. 164s
- 23.Məmmədov E.Q. “Turizm bazarı respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf amili kimi”, “AMEA-nın Xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası, iqtisadiyyat №-1”, Bakı, 2007, səh.1 11-117
- 24.Məmmədov Z.S. XXI əsrin ilk on illiyində Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat sistemində // “Azərbaycan XXI əsr astanasında” konfr. mater. Bakı, 2017, səh. 108.
- 25.Nadirov A.A. Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf perspektivlərinə bir baxış “Azərbaycan XXI əsr astanasında” konfr. mater. Bakı: 1997, səh.-84.
- 26.Rəhmanov F.P, “Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri”, Bakı: - “Gənclik”, 2004. 304 s
- 27.Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., “İdarəetmə uçotu”, Bakı: Elm və təhsil,2014, s 523.
- 28.Turizm yenilikləri qəzetləri №5 2016
- 29.Yeqanlı S.T., Nacıyev E. Turizm. Bakı: “Təhsil”, 2006.

Rus dilində:

- 30.Аббасова Ф.Г. Роль иностранного капитала в развитии туристических услуг Азербайджана // Проблемы обеспечения экономической безопасности, Россия, г. Энгельс, 2009 г., с.127-130.
- 31.Аббасова Ф.Г. Совершенствование методологических основ обеспечения инвестиционных вложений в туризм // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби, серия экономика, 2013, №3, с.13-18
- 32.Арментано, Доминик Антитраст против конкуренции / Доминик

- Арментано. - М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. - 432 с.
- 33.** Беленов, О. Н. Конкурентоспособность стран и регионов / О.Н. Беленов, А.А. Анучин. - М.: КноРус, 2011. - 144 с.
- 34.** Бобылев П. Эффективность- главный критерий // Президентский контроль, 2016, № 11.
- 35.** Бондаренко, С. И. Конкурентоспособность продукции металлургического комплекса России . - М.: Научная книга, 2012. - 104 с.
- 36.** Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ. и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М,: Финансы и статистика, 2013.
- 37.** Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии. М.: Изограф, 2000.
- 38.** Вишневецкий В., Дементьев В. Инновации. Институты. Эволюция // Вопросы экономики. 2010. № 9.
- 39.** Глисин Ф.Ф. О конкуренции на потребительских и товарных рынках // Вопросы статистики. 1999. № 3.
- 40.** Григорьев, Л. Конкуренция и сотрудничество. - М.: Книга по Требованию, 2011. - 918 с.
- 41.** Данилевский Ю.А. Проблемы становления государственного финансового контроля // Бухгалтерский учет, 2016, № 3. Вера Родионова, Владимир Шлейников Финансовый контроль. Учебник, 2002.
- 42.** Данилов, И. П. Конкурентоспособность регионов России. Теоретические основы и методология. - М.: Канон+РООИ "Реабилитация", 2012. - 368 с
- 43.** Евсеев С.Ю. Уточнение понятия «конкурентоспособность» по отношению к разноуровневым экономическим объектам // Известия ПБУЭФ. 2010. N 6
- 44.** Жук А.А. Конкурентная среда рынков: институционально-экономические характеристики // Современная конкуренция. 2011. №4. с.15-22.
- 45.** Заикин Н.Н. Роль конкуренции и коррупции в модели экономического роста // Вестник АГТУ. Серия: Экономика. 2014. №1. С.14-21

- 46.Иванюженко А.Б., Государственный и муниципальный финансовый контроль, Нестор-История, 2010
- 47.Кершенбаум, В.Я. Конкурентоспособность и проблемы нефтегазового комплекса. Учебное пособие / ред. А.И. Владимиров, В.Я. Кершенбаум. - М.: Национальный институт нефти и газа, 2011. - 640 с.
- 48.Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательство / И.Кирцнер. - М.: Книга по Требованию, 2013. - 288 с.
- 49.Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательство. М.: Куряев Александр Викторович, 2012. - 288 с.
- 50.Крупорницкая, И. А. Конкурентоспособность ТНК газовой промышленности в условиях глобализации. М.: Наука, 2013. - 348 с.
51. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. М.: Дело, 2014.
52. Лифиц, И. М. Конкурентоспособность товаров и услуг. М.: Высшее образование, Юрайт, 2011. - 464 с.
- 53.Милль Дж. С. Основания политической экономии с некоторыми применениями к общественной философии. Киев, 2016.
- 54.Набиуллина Э. С. О приоритетах экономической политики в 2010 г. // Экономист. 2010. № 6.
- 55.Невядомская Е. Взаимосвязь деловой и конкурентной среды // Социально-экономические проблемы экономического роста в современной России: сб. ст. рег. науч.-практ. конф. Воронеж: ВЭПИ, 2016
- 56.Овчаренко Н.А. Методологические подходы к созданию и развитию конкурентной среды в промышленности России // Известия СПбГЭУ. 2011. №4. С.20-26.
- 57.Овчинников, В. В. Глобальная конкуренция. М.: Институт экономических стратегий, 2014. - 360 с
- 58.Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. М.: Эксмо, 2017.

- 59.Рубин Ю. Б. Конкуренция: упорядоченное взаимодействие в профессиональном бизнесе. М.: Маркет ДС, 2016.
- 60.Рубин Ю. Б. Теория и практика предпринимательской конкуренции. М., 2013.
- 61.Смит А. Исследования о природе и причина богатства народов. М.: Эксмо, 2017.
62. Суйц В.П. Первичный контроль и управление производством // Бухгалтерский учет, 2016, № 1.
- 63.Суровцев В., Никулина Ю. Инновационное развитие как фактор продовольственной безопасности // Экономист. 2010. № 6.
64. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник / Под ред. Дробозиной Л.А.М.: Финансы, ЮНИТИ, 2011.
- 65.Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. М.: Изограф, 2000.
- 66.Цухло С.В. Конкуренция в российской промышленности (1995–2002 гг.). М., 2003. 106 с
67. Шашкова А. Органы контроля за законностью в государственном управлении Испании // Президентский контроль, 2013 № 3.
- 68.Яковлев А.А., Седова Е.И., Задирако И.Н., Глисин Ф.Ф. Задачи и методология исследования товарных рынков в современных условиях // Вопросы статистики. 2014 N 8
- 69.Ясин Е., Снеговая М. Роль инноваций в развитии мировой экономики // Вопросы экономики. 2009. № 9.

Резюме

Опыт развитых стран показывает, что туризм является мощной силой, которая влияет на экономическое развитие. Он играет важную роль в формировании государственного бюджета, стабилизации торгового баланса. В целом туризм играет незаменимую роль в сближении народов, экономических и культурных отношениях и взаимопонимании. Поэтому развитие туризма является важным фактором нашего времени как фактора интеграции.

По мере роста числа стран, заинтересованных в развитии туризма в современных условиях, на туристическом рынке возникла конкурентная среда, которая требует развития туризма, его экономических и финансовых аспектов как объекта исследования.

Перспективы реального развития рынка туристических услуг в нашей республике важный теоретический и практический опыт экономики туризма необходимо провести глубокое и всестороннее изучение аспектов. Все в порядке Это туризм как одна из наиболее динамично развивающихся областей экономики его более глубокие, более подробные и более авантюрные функции подчеркивает приоритетность обучения.

Спрос на туристический рынок для туристических продуктов, социальные и демографические характеристики туристов как квинтэссенция, стимулы для рынка государственного туризма и ряд проблем. Поэтому важно определить источники спроса и предложения на туризм, его географические ресурсы, финансовые проблемы, а также структуру управления и региональные особенности одного экономического субъекта.

Факторы формирования туристического рынка и его социально-экономическая сущность а также объект исследования. Именно эти функции анализ, оценка и прогнозирование, наряду с теоретическими аспектами, также имеют практическое значение, что порождает глобальную и локальную стратегию развития.

Summary

The experience of developed countries shows that tourism is a powerful force that affects economic development. It plays an important role in the formation of the state budget, stabilization of trade balance. In general, tourism has an indispensable role in the rapprochement of peoples, economic and cultural relations, and mutual understanding. Therefore, tourism development is an important factor of our time as a factor of integration.

As the number of countries interested in the development of tourism in modern conditions increases, a competitive environment has emerged in the tourism market, which necessitates the development of tourism development, its economic and financial aspects as a research object.

Prospects of real development of tourism services market in our Republic important theoretical and practical experience of tourism economics it is necessary to have a deep and comprehensive study of the aspects. All right these are tourism as one of the most dynamically developing areas of the economy its deeper, more detailed, and more adventurous features emphasizes the prioritization of learning.

Tourism market demand for tourism products, social and demographic characteristics of tourists as quintessence, incentives for the state tourism market and a number of problems. Therefore, it is important to identify the sources of tourism demand and supply, its geographical resources, financial problems, as well as the management structure and regional features of a single economic entity.

Factors of the formation of tourism market and its socio-economic essence as well as a research object. Exactly these features analysis, evaluation and forecasting, along with theoretical aspects, are also of practical importance, giving rise to a global and local development strategy.